

КИЇВ KYIW

журнал
літератури, науки, мистецтва,
критики і суспільного життя

5

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

1956

SEPTEMBER
OCTOBER

KYIW

838 N. 7th St.
Philadelphia 23, Pa.
Tel. WA 2-1699

LITERARY AND ART MAGAZINE

Published Bi-Monthly

Publisher and Editor Bohdan Romanenchuk

Subscription: \$3.60 per year.

Single copy: \$0.60.

Entered as second class matter at the Post Office at Philadelphia, Pa.

No. 5 (38)

SEPTEMBER—OCTOBER, 1956

VOL. VII

З М І С Т

1. Л. Орлигора: Інтимна справа, оповід.	185	9. Р. Климкевич: Київський Архистратиг	209
2. О. Тарнавський: „Крейзі“, опов.	190	10. О. Домбровський: Переказ про апостола Андрія	216
3. Мігуель де Унамуно: Кастілія, вірш	198	11. Огляди й рецензії:	
4. О. Рань: Розп'яття	199	Г. Гейне: Вибрані твори; М. Калитовська: Лірика; Г. Островський: Іван Труш — С. Г. Г. Прокочук: Der Metropolit — Гр. Лужницький; О. Дей: Іван Франко і народна творчість — Л. Нигрицький. М. Кравців: Дорога, Я. Курдидик: Етюди — Б. Романенчук. Діма: Мить — С. Г.	224
5. М. Островерха: Одна паралеля, Записки наборзі	201	12. Бібліографія	232
6. О. Лятуринська: Плакун чи польовий льонок, Нарциз, Коли мовчать пісні, вірші	203		
7. Б. Бойчук: Селянин, вірш	204		
8. М. Міллер: Слов'янське місто Біла Вежа	205		

На пресовий фонд „Києва“ зложили:

Б. Леочко, Філадельфія	2.00	Р. Мельник, Н. Гейвен	1.50
В. Брикович, Філадельфія	1.50	В. Керницький, Детройт	1.00
М. Подоляк, Філадельфія	1.50		

Всім жертводавцям складаємо щиру подяку і просимо інших підтримати своїми датами наш журнал.

**Просимо всіх післяплатників конезно впла-
зувати заборгованість за минулий рік та
вносити передплату за біжущий. Помагайте
нам у видаванні журналу і не робіть труд-
нощів боргами.**

В-со „Київ“

Статті підписані справжнім прізвиськом або відомим псевдонімом, чи ініціалами не завжди висловлюють погляди редакції. За підписані статті відповідають їх автори.

Передруки і переклади за згодою редакції і поданням джерела.

Printed by "AMERICA", 817 N. Franklin Street, Philadelphia 23, Pa.

Лев Орлигора

Інтимна справа

Оповідання нагороджене половиною I. премії на літ. конкурсі В-ва „Київ“

Три поліцаї зайшли до кімнати Миколи Твердохліба. Один високий, худшавий — ніс горбатий, як у покійного Йогана Гете. Два низькі, товстошії, расисті тевтонці. Їхні щоки червоні, роздуті. Вражіння таке, ніби вони тримають в роті по дві картоплини. Три пари очей глянули на ліжко. Розгублений Микола Твердохліб не знав, що робити:

Годинник на стіні б'є восьму ранку.

— Ви арештовані, — сказав ніс Йогана Гете.

— Що сталося? — питає Микола. Він стоїть посередині кімнати в по-м'ятій піжамі.

Поліцаї вивели Твердохліба й посадили в машину. Їхали шумними вулицями понад берегом тихого Ізару. Микола мовчав. Задуманий. Криміналісти смоктали цигарки „Цубан“, а інколи переводили ліниві очі на злочинця.

— Хвилюєтесь?

— Ні, просто незручно поставив ногу.

Натиснув на п'яту. Нога перестала тремтіти.

Коли приїхали на станцію, Миколу попросили сідати.

— Говоріть правду! — сказав криміналіст і почав щось друкувати. — Ви знаєте фройляйн Берту?

— Фройляйн Берту? — здивувався Твердохліб. Ні, жадної Берти я не знаю.

Усмішка розплилась на обличчі криміналіста, як ложка олії в холодній мисці супи. Розплилась і загусла:

— Панна Берта, дочка відомого власника ресторану „Шварце Розе“, пана Перзекє. Їй дев'ятнадцять. Бльондинка. Ви живете на третьому поверсі. Вона на другому. Де ви були 21 травня?

— 21 травня? .. Сьогодні третє червня. Я не можу швидко пригадати. Здається, був дома.

— Панна Берта була у Вас. Ви насильно примусили її до співжиття. Вона має свідків. Що скажете на своє оправдання?

— Прошу пояснити, я нічого не розумію. Жадної панни Берти я не знаю

Криміналіст вийняв з кишені фотографію:

— Пізнаєте?

— Так, з обличчя. Живемо в одному будинку.

Криміналіст вибухнув сміхом. Витираючи лисину, він сказав:

— Чужинці завжди невинні. Завжди! Ха-ха-ха! Ми вже збагнули їхній характер. Панна Берта була в вас у кімнаті? Подумайте.

— Два місяці тому листонош помилково вкинув мого листа в їхню скриньку. Вона принесла мені. Крім цього випадку жадних зустрічей з нею я не мав.

— Розпишіться, — сказав лисоголовий. В масних губах коптілось черчілівське цигаро.

Твердохлібові поклали на руки ланцюг і повели довгими коридорами. Потім відчинились важкі залізні двері.

— Новий! — вигукнули в'язні. Камера для чужинців щодня наповняється інтернаціоналом. Тільки муринів і німців тут немає.

— За що? — спитав полячок, схожий на старий мозолястий кулак. — Пан українець?

— Насильство, — відповів Твердохліб, сідаючи на нари. — Якесь ідіотська справа. Я зовсім не знаю тієї Берти.

Жидок, відомий віртуоз ажіотажних справ, колишній студент віденського політехнічного інституту:

— Я тобі пораджу. Ти кажи, що ти її добре знаєш. Вона прийшла до тебе сама. Після поцілунків вимагала грошей. Ти не дав. Вона замельдувала, що ти насильник, а ти не насильник. Вийдеш на волю. Якби мені така справа я б сміявся. Вір моїй кучерявій голові.

— Я її не знаю, розумієш! Чому я маю сам на себе брехати! Досить уже того, що вона говорить.

Пройшла ніч. Вранці Твердохліба знову викликали.

— Сядьте тут.

Мовчання. Відчинилися двері: Берта і якихсь двоє дівчат. А за ними пристойний сивоволосий власник ресторану „Шварце розе“.

— Він? — криміналіст показав пальцем на Твердохліба.

— Так, так, — сказала Берта, сміливо глянувши в очі чужинцеві.

— О, так, о, так, — авторитетним голосом озвався Перзеке. — Цей чоловік — знайома особа в нашому будинку. На обличчі власника ресторану навіть малодосвідчена людина легко могла прочитати думку: паскудний чужинець! Не має на вас гітлерівських законів. На шибеницю таких! Перзеке доброзичливо потиснув руку знайомим поліцаєм. З дочкою залишив кімнату очних зводін.

Кімната судді. Панна Берта говорила впевнено й темпераментно. Почувалася, наче в себе дома. Суддя уважно слухав, потакуючи кивав головою, кидав погляди на Твердохліба, що розгублено стояв біля стіни.

— Сідайте, лінвою рукою показав суддя стілець, коли Берта з подругами вийшли. Твердохліб сів. В очах помітне хвилювання. Він не може зібрати думок. З чого почати? Його німецька мова викликає тільки сміх. Перекладач — старий сербський німець. Він трохи розуміє, трохи недочуває.

— Я не винен. Чого ви від мене хочете? — говорив ламаною німецькою мовою Твердохліб. Суддя, отримавши від прокурора папір, розписався. Поставив печать „арешт“.

В камері Твердохліб до крові обкушує нігті. Розпач. Завтра неділя. Має промовляти на вечорі студентів, тема „Література й мораль“. Його чекає молодь. І Оля. Збирався з нею їхати на озеро. Всюди весна. Сонце. Він, глянувши на ґрати, залиті сонцем, схилився на брудний сінник. Вхопив руками важку голову. Покотилися гіркі сльози. Сльози були тривожні. Відмовився прийняти обід. Заявив голодівку.

Ключар:

— Твердохліб, які ваші вимоги?

— Вимагаю переглянути справу, я не винен!

— Невинних ми не арештуємо. Говоріть конкретно. Знайшли муху в супі? Хочете бачити прокурора? Хочете адвоката?

— Так.

— Коли думаєте перервати голодівку і де?

— Коли — не знаю. Де — на волі.

Ключарі сміялися. Наївний чужинець. Місцевий кухар, що п'ятнадцять років сидів у в'язниці, був засуджений за вбивство. І тепер, після другого перегляду справи, коли його повністю оправдали, радить перервати голодівку.

Пройшло п'ять днів. Потріскались уста. Спрага. Змочував водою. Хорват намагався вночі дати Твердохлібові, щоб ніхто не бачив, крихту хліба:

— Ідж, дурний. Німці сміються з тебе. І так помреш.

— Не можу, приятелю. Мій престиж — моє життя. Коли людина хоче бути собою, їй важко йти проти себе. Кожної хвилини може прийти лікар. Зробить просвітлення. І тоді що? Обман! Я обманув суд, поліцію і... матимуть всі дані покарати. Ні, найменша краплина не може потрапити в рот.

Прокурор, довідавшись, що чужинець заявив голодівку, позіхнув. Суддя усміхнувся сам до себе: такі усмішки часто появлялися на обличчях тих есесовців, що вели життів на розстріл.

Коли б німець голодував: інша справа. А чужинець... Кому від цього холодно? — сказав смуглявий грек — його вчора арештували, відібравши шістдесят американських цигарет.

На сьомий день прийшов адвокат Йосиф Нойбавер:

— У вас був лікар?

— Так. Казав, що зв'яжуть мене. Годуватимуть, впустивши в рот гумову трубку. Померти не дадуть. За своє здоров'я відповідатиму я сам.

— Ви маєте знайомих?

— Так, знайомих багато, але друзів не маю.

— Раджу перервати голодівку. Я перегляну вашу справу. Погано, що не маєте свідків. Гроші є? Може якісь цінні речі? Добре, я візьму годинник.

Микола Твердохліб блідий, виснажений, в очах дитяча покора і чистота. Болючі колючки в шлунку. Хоче почати їсти. Переконався, що навколо нього каміння. Ні, гірше. Каміння можна зігріти власним тілом. А німецьку душу ні. Коли тебе машина вдарить гвинтом по голові, що ти робиш? Береш молоток і щосили товчеш залізну потвору? Чухаєш посинілу гулю? Чи оголошуєш протестаційну голодівку, почувавши себе ображеним?..

— Кріпись, козаче, така твоя доля! — говорив сам до себе Твердохліб. Від знайомих нових в'язнів довідався, що думка земляків десь на волі роздвоїлась. Одні сумніваються, щоб Твердохліб був здібний щось таке зробити. Інші твердять: без вини поліція людину не затримує. Щось, значить, в тому є. Не має диму без вогню. Всяко буває. Хто його знає, хіба можна ручатись? Коли б знаття, що він не винен, можна б відвідати і щось їсти принести... Він самотній...

Три місяці чекав суду. Три місяці обмірковував, що говорити судові, щоб оправдатися?

— Микола Твердохліб, народжений в Полтаві, 27 вересня, 1924 року. Що ви можете сказати на своє оправдання? — запитав суддя, ліниво протираючи окуляри.

— Я вірю в справедливість.

— Говоріть до суті справи, — зауважив суддя.

— А не винен. Прошу звільнити мене від ганебних підозрінь. Панна Берта Перзеке керується незрозумілими аргументами. Я її не знаю. Я ніколи не був з жінкою нахабним. Це суперечить моєму характерові, моїм ставленням до жінки.

Суддя ледве помітно посміхнувся.

— Хіба це аргумент на оправдання?

Прокурор має спотворене обличчя. Видно, десь був на фронтах попечений. Пара очей — чорні вуглики. Ні вій, ні брів. Деформований ніс. Уста на-

тягнуті — шкіра така, як на п'яті в немовляти. Що можна довідатися, глянувши на таку маску.

З'явилася панна Берта. Струнка. Привабливі, хвилясті, трохи підрізані коси. — Нігті — червоні блискучі язички. Поводження сміливе, впевнене. Навіть розв'язане, з манерами дівчини, що вихована в півкультурній родині. Суддя уважно слухає, інколи переводить очі на Твердохліба, потім питає:

— Можливо, вам здається? Важко знайти границі. Може ви тоді були перечулені. Адже кожний суб'єкт має свої індивідуальні риси. Справа темна, інтимна. Прошу ширшого вияснення?

— Мені соромно всі речі називати їхніми іменами, — зніяковіло каже панна Берта.

— Суд відбувається при закритих дверях. Не хвилюйтеся.

— Я дочка відомого власника ресторану... я... я німkinя... прошу високий німецький суд охоронити мою честь. Від 21 травня я почую, що стаю матір'ю проти своїх бажань, Боже, чи є щось страшніше на світі! Я маю вісімнадцять років. Зрозумійте (сльози на очах) становище моєї родини. Все мое життя зіпсоване...

Вона майже гістерично заплакала. І хто б не розчулився, дивлячись на її високі, круглі, розхвильовані груди, мокрі вії, під якими ясніли ніжні сині холодні очі, тремтіли дві перлини сліз.

Суддя жадібно і співчутливо дивився на неї.

Появились дві німкені-свідки. Присягнулись, що чули, йдучи коридором, плач Берти в кімнаті Твердохліба. Не звернули тоді уваги, думали — приватна справа молодих...

Говорить прокурор:

— Живемо в часи нечуваного морального упадку. І тих, що арештовані на ґрунті аморальності, ми мусимо гостро карати. Вимагаю рік важкої тюрми. Коли суд зробить пом'якшення, я відчую потребу знову переглянути справу.

Суд пішов на нараду. В залі тихо. Потім всі встали. Суддя прочитав вирок. Поліцаї повели Миколу Твердохліба до в'язниці.

— Десять місяців важкої тюрми, — подумав, і гнівно стиснув уста.

Похмура, чорна в'язниця дивиться хрестами на світ Божий. Обабіч озера „Штарнберґзеє“.

Від праці потріскалась шкіра на руках Миколи. Депресія. Листів не отримує. Друзі відшурались від людини з чорною плямою. Допомогові національні установи вмили руки: брудна справа... Незручно, та хто його знає. Ми всі ідеальні, і чужинці нас знають. Німці з нами рахуються, а то якийсь злочинець...

Твердохліб уважно приглядався в'язням. Подивугідну дружбу бачить між жидами. Щосуботи приїжджає рабін. Питає їх про їх злочин і каже, що вони для нього дорожчі від тих, що на волі. Читає Талмуд, вгощає сигаретками, іншим роздає мацу. Морально підтримує. Він, як батько між дітьми. Говорить, що для віруючого термін ув'язнення швидше проходить. А звільнених, громада приймає з обіймами і довір'ям.

— Так, жида — нація. Велика нація, — думає Твердохліб. — А ми... Ми великі патріоти, і що для нас якийсь там Твердохліб! (І сльози терпкого огірчення забриніли в його глибоких, сірих очах). — А все таки я теж був би добрим вояком на барикадах боротьби за волю, — жалівся собі Твердохліб.

Група ув'язнених українців, що сидять за різні дрібні кримінальні справи — забуті всіми. Свої залишили їх під опіку німецьких поліцаїв...

Твердохліб, затиснувши зуби, возить вагонетками торф.

Місяці йшли. На душі легшало, відчувалось збайдужіння і порожнеча. Появлявся біль за втраченим часом. Його Оля одружилася і виїхала до Австралії. Знайомі роз'їхались по інших країнах. Кому яке діло, що Микола

Твердохліб мав якусь там нещасливу інтимну справу з дочкою німецького ресторатора.

— Микола Твердохліб? — вигукнув ключар, тримаючи в руках папір. — Нсгайно в управління.

В старому, пом'ятому арештантському вбранні стояв похилений Твердохліб перед грізним начальником тюрми.

— Берта Перзеке потурбувалася, щоб вам суд дарував два місяці. Сьогодні ви отримуєте звільнення. Маєте поїхати до лікарні, де лежить вона. Візьміть квиток і шість марок.

... Поїзд розпареним конем летить між горами. Тихо дрімає Штарнбергзее. Твердохліб стомлено, але жалібно дивиться в вікно. На очах пролітають сосни, горби. На схилах, наче гнізда, баварські хатини...

Чого це знову хоче від нього німка? Як зрозуміти її жест? Може вона любить високого кремезного чужинця? Може вона, хворобливо впевнена в силу своєї краси, переконалась у безпорадності вбогого чужинця, і вірить, що він на перший кивок її пальця стане перед нею на колінах... Хто їй може заборонити думати про такі нісенітничі? Гм... не могла стерпіти його байдужості. Вирішила піти шляхом брудним, але... успішним: є жінки, для яких всякі методи добрі для досягнення мети, або... для заподіяння комусь кривди.

Твердохліб бачив інколи панну Берту з американськими вояками. Якийсь час ходив з нею якийсь німець, що мав короткі шкіряні штани, волохаті ноги і довгу пір'їну в капелюсі. А потім несподівано покинув її. Шукаючи різних шляхів до зрозуміння, Микола не міг нічого придумати. Може одружитися з нею? Вона, на рідкість, гарна, і, коли він не звертав на неї уваги, то тільки тому, що любив свою Олю і не вірив в найменші успіхи своєї симпатії до Берти...

З такими думками він підійшов до лікарні. Сестра повела його в почекальню.

— А... а... — простягає руку пан Перзеке. — Було шило в мішку, а тепер, гм... тепер вилізло.

Всі переглянулися. Бертина мати поглянула на Твердохліба співчутливо. Подруги, тітки й знайомі теж подивилися на нього з зацікавленням. Від ніг до голови посковзнулися їх погляди по змарнілій постаті Миколи Твердохліба. На обличчі в кожного застигла думка: чужинець...

— Що ви скажете, коли дитина буде подібна до вас? — запитала Бертина мати Твердохліба.

Мовчання порушив голосний крик немовляти. Усміхаючись наївною дитячою усмішкою, сестра винесла, високо піднявши вгору, новонароджене немовлятко. Народжений галасував. Дивлячись на його закриті очі, чомусь хотілося вірити, що він невеселий, що народився на світ Божий. Перзеке впав, знепритомнілий. Розкішні квіти розсипалися по долівці... Всі здивовано переглянулися і загускли. Зняковіла сестра швидко прогнала усмішку з лиця, і, тримаючи немовля, дурними витрішкуватими очима дивилася на вдовище. Микола Твердохліб спокійно взяв на руки дитину і ламаною німецькою мовою промовив:

— Мої панове! Темна справа розгравалася навколо мене. Така темна, як це народжене негрєня!

Микола підняв з долівки квіти, положив біля симпатичного муринчика, що не хотів розкривати очей, і... тихо пішов довгим коридором шпиталю.

Мюнхен, 22. 6. 53.

„Крейзі“

Оповідання нагороджене III. премією на літ. конкурсі В-ва „Київ“

Його знайшли на цвинтарі зовсім випадково. Колона чорних лімузин Шарабури з поспіхом в'їхала у цвинтарну алею і раптом зупинилась. На жовтій, свіжо викопаній землі, лежав його труп. Яма, до якого зміряли Шарабурині лімузини, була вирита до половини, а на насипі, збоку, лежало тіло Балана. Здавалось, що це не труп, а живий Балан перехилився лігма через насип, щоб поміряти, яка заглибока яма. Його ноги спирались об беріг алеї, а руки звисали низько в яму, стягаючи за собою голову й плечі.

Шарабура з кмітливістю бізнесмена повернув колону своїх чорних лімузин у другий кінець алеї і коли похоронні гості розважались розмовами про дивовижну смерть гробокопа Балана — він діяв: zorganizував викоп нової ями для свого сьогоднішнього клієнта і повідомив поліцію про Баланову смерть. Похорон Балана був скромний. Не було усіх Шарабуриних лімузин, що так парадно пересовуються вулицями з написом „похорон“ на фронтовій шибці, не було навіть священика, щоб у поспіху відспівати приписану молитву. Над гробом, який викопав був самий Балан, стояла найбільшча рідня померлого: син Біл, із розбурханою кучугурою волосся, нервово рухав губами, прикусуючи їх зубами, і донька Мері. Не було ні зятя, ні невістки, бо це був робочий день; не було теж і внуків.

Увечері в притемненій конторі містера Макогона зібралась уся Баланова рідня. З Білом була його жінка Гелен і всі діти: тринадцятирічна доня Джін із підмальованими губами й нігтями, у штанах і спущеній по них хлоп'ячій сорочці, та молодший хлопець Сем і Біл-джуніор, які зразу почали двобій на кулаки, врешті наймолодший Стівен у жінки Олени на руках. По другій стороні стояла рідня Баланової доньки Марії: присадкуватий чоловік Джов, що дивився зизом, і п'ятеро малят, з яких найстарше не переступило ще шкільного віку.

Контора Макогона приміщувалась у будинку при тісній Мостовій вулиці, що служила постоем для авт на краєчках обох сторін їздні, залишаючи середину для переїзду авт, не ширших від вантажної машини, — у ряді двоповерхових червоних домиків.

Ці домики — це жива характеристика життя цієї вулиці і цієї дільниці. Так і видно, що побудував їх хтось нашвидку, не викінчивши докладно, і в невикінчених, необтинкованих замешкав у поспіху. Поспіх виганяв його і приганяв до цих домиків і так вони й постарілись, не дочекавшись викінчення.

Макогон сидів за столом за балюстрадою над писальною машинкою, підносився раз-у-раз із-за столика і скриплячим кроком підходив до шафи. Шукуючи чогось між зложеними паперами, він щоразу голосно похрумкував, наче б хотів цим хрумканням звернути на себе увагу.

Так він піднісся з-за свого столика, зняв з носа окуляри і, несучи їх уважно у витягненій руці, підійшов до балюстради. Уважно оглянув всіх привяних спадкоємців Балана зором, у якому була пишність і поблажливість, і, відкашлюнувши повільно, запитав:

— Хто є Біл, чи евентуально Василь Балан?

Біл піднявся з крісла і підступив до балюстради:

— Це я.

— А це ваша сім'я?

— Yes, sir. Жінка і четверо дітей.

— А ви є Джов Прістон? — звернувся він до другого мужчини, накладаючи окуляри на ніс.

— Yes, sir — відповів Джов і витягнув перед себе ноги, примощуючись вигідніше в кріслі.

— Це дружина Марія і діти?

— Sure!

Макогон відійшов до свого стола тим самим повільним і уважним кроком і почав нишпорити між паперами. Біл стояв опертий на балюстраду, провожаячи зором кожний рух Макогона. Джов дивився на носики своїх черевиків, пережовуючи в устах гуму.

— Well, gentleman, — заговорив Макогон, підсунувши пальцем окуляри на носі і повернувшись обличчям до приявних. — Я маю для вас важливе повідомлення.

— You're right, Mister MacOgon — відіззався Джов, випльовуючи крізь зуби гуму. — Ми того сюди й прийшли.

— Важливе і, може, не дуже для Вас приємне — почав Макогон та й урвав, щоб поглянути понад шкельця окулярів, яке враження викличуть його слова на клієнтів.

Біл підвівся на всю свою висоту, стягаючи та поправляючи жакет. Джов прижмуреними очима дивився на Макогона.

— Орайт, орайт! Не тратьмо часу, — хвилювався Джов.

— Отже, панове, чи відомо вам, що ваш батько і тесть Степан Балан залишив тестамент?

— Залишив тестамент? — повторив питання Біл.

— Так! Залишив тестамент, в якому, що найважливіше, нема ні згадки про вас.

— Що? — скочив з крісла Джов. — Нема ні згадки про нас?

Він підійшов до балюстради і, зміривши очима Макогона, сказав у поспіху:

— І що він, до чорта, пише в тому тестаменті?

— Зараз прочитаю! Не хвилюйтесь, — і Макогон підсунув вище окуляри, розгорнув папір і читав:

... Так я, Степан Балан, подаю тут перед паном нотарем Ніком Макогоном свою останню волю, щоб, коли я помру, то мої гроші з банку „Нейшенел Траст Кампені“, де на книжці ч. 4792 я маю 2,427.56 доларів, переслати моему братові Гринькові Баланові у селі Вижниці, Вишнянського повіту, Турчанської області, за які він, мій брат Гринько, має перевезти моє тіло в рідне село Вижницю і там поховати, побіч могил наших батьків та й поставити на гробі камінний нагробник...

Біл і Джов стояли непорушно, стежачи уважно за кожним порухом губ нотаря, та, коли він дочитав речення до кінця, Джов вибухнув:

— Не жартуйте, я певен, що це брехня. Брехня!

Він кричав піднесеним голосом і щойно тепер обидві жінки, які, зайняті дітьми, не звертали особливої уваги на читання, обрушились.

— Що сталося? — запитала Марія, підійшовши до балюстради. За нею підійшла й Олена, притискаючи дитину до грудей.

— Слухайте сами, — пробурмотів Джов, нервово скрегочучи зубами.

Жінки розгублено дивились на Макогона, який ще раз уважно відчитував Баланів тестамент, розклавши його фотокопію на балюстраді.

Джов недовірливо вдивлявся в блискучу від свіжої фарби фотокопію і врешті вицідив крізь зуби:

— Крейзі!

* * *

Із Степана Балана зробили „крейзі“ вже першого дня його прибуття до Америки. Він прибув сюди ще перед світовою війною, серед пекучого літа, коли кам'яні бльоки Нью Йорку дишуть гарячим духом, немов у пекарні. Замешкав він на „давнтаві“, у долішній частині міста — найбільше вбогій і невибагливій дільниці, де духота змішувалась із запахом людського поту й гнилої ярини та овочів, які продають галасливі продавці серед вулиць. Господиня, до якої Балан уперше потрапив, жила з нічлігів. В кімнаті, де йому призначено жити, стояли чотири ліжка, з яких одно належало йому. Насправді це ліжко належало Баланові лише частинно. Вночі це ліжко приймало сном і блошицями Балана, а вдень знаходив на ньому те саме інший земляк, який працював на нічну зміну. І вже першої ночі, коли духота витискала піт з Балана, а блошиці свobodно прогулювались по його дужому тілі, він почув це слово.

— Проклята горяч! — нарікав він, перевертаючись з боку на бік на своєму ліжку.

— Нічого! Буває гірше, — приговорював дядько з сусіднього ліжка, затагаючись цигаркою. — „Грінори“ завжди нарікають.

— Якби так вийти надвір, — потішав себе голосною думкою Балан.

— Теж вигадав! Думає, що це в тата на подвір'ю. Де ж ти тут цей двір знайдеш? Тут вулиця вночі людна, як і вдень.

— А на подвір'ю... — і Балан підвівся та підійшов до вікна. Глянув і побачив довгу чотирокутну руру, продіравлену де-не-де плямою світла з вікон, з квадратом брудного неба на одному кінці і з таким же квадратом сірого подвір'яного бетону на другому кінці.

— Крейзі! — сказав старий. — Та там тебе хтось замордує і не знати-меш хто й коли. Ти знаєш, що за люди живуть у всіх цих численних клітках цього великого дому?

Це була перша зустріч Балана з цим популярним американським словом; і це була прикра зустріч.

Балан вийшов у парк і сів на лавку. Вереск, крик і музика крутились тут разом із кольоровою карузелею, біля якої товпились сотні людей — таких же заробітчан, як і він, з різних сіл і містечок багатонаціональної Європи, шукаючи розваги в неділю.

Балан розказував товаришеві праці Василеві про себе, про свою рідню, про свій дім.

... Мої татуньо не бідні. Хата в нас нова й велика, з двома світлицями і простірною коморою. І поля трохи є. За дорогою, зараз від хати, три морги та й ліса гарний кусник. І за цвинтарем, під лісом, зо два морги. І ще під гостинцем, що веде в місто, два морги. Та й трое коней у нас, і чотири корови, і ялівка, і двоє свиней. Але грошей нема. Нас семеро дітей і всім нема роботи дома. Тож я й вирішив: поїду в Америку, зароблю гроші, а тоді й поля добавлю, і коней пару докуплю від пана, і хату собі поставлю за дорогою, і сад заведу. От тоді в мене буде господарство на все село.

Василь дивився на Балана, як він із захопленням розказував про недавно втрачене, і сказав:

— Не гнівайся, Степане, але ти „крейзі“. Я на твоєму місці не їхав би сюди.

Це слово почало його переслідувати. Коли після важкої денної праці вертався він у свій кутик, на своє леговище, і лежав із втупленими очима у виліплєну цвітистим папером стелю, бачив своє рідне село в долині, над річкою, на ліво від гостинця, що вів у місто, білі, чепурні хатки у легкій, мов пух, зелені садів, спокійні, налиті колоссям ниви, що довгими кольоровими поясами простягались під гору, нюхав дим, що стелився із хат, розносячи запах страв і хатнього затишшя, чув, як дзвонять церковні дзвони і як гомонять знайомі голоси. Сльози насувались на втомлені повіки, але згадка про

слово „крейзі“ відтягала його від смутку. „Зароблю гроші, багато грошей і багатем повернусь у рідне село. А тоді вже побачимо, хто „крейзі“ а хто не „крейзі“.

Балан покинув Нью Йорк. Саме вербували робітників до копалень, обіцяючи велику заробітну платню, і він поїхав на захід. Підписав без вагання контракт на п'ять років. „П'ять років праці — це, правда, довгий час, але п'ять років постійного заробітку — це теж файні гроші. За п'ять років дороблюся якогось маєтку і вернуся справжнім американським мільйонером у рідне село.“

І Балан почав нове життя. Перспектива п'ятирічної щоденної праці вимагала упорядкованого життя. Тож він оженився. Три сім'ї вуглекопів наїняли одну хатину і разом господарили. Всіх їх єднала одна й та сама думка: заробити гроші. Тож усі мужчини і дві жінки працювали, а Баланова жінка залишилась дома варити для всіх, прати й господарити.

Сірі дні були подібні один до другого. О п'ятій годині ранку дзвонив старосвітський будильник з великим залізним ключем, який регулював години, і його верескливий дзенькіт зривав кожного на ноги. Баланова починала свою господарку, всі інші виходили на працю. Балан знає дорогу напам'ять. Щодня той самий напрям, похід лісок у барак, записатись у книгу, а потім у вагончик і вниз, під землю. Взимі він ніколи не бачив дня. Ніч висіла над землею, коли він спускався у темне підземелля, і ніч вітала його, коли з радістю вдихав перший ковток свіжого повітря після десятигодинного робочого дня. В руках завжди та сама бляшанка з їжею, в голові та сама думка: заробити гроші, щоб краще потім жити. А в серці завжди, мов привид, рідне село, якби люба давня картина, яка з кожним днем щораз більше затиралась.

По двох роках такої монотонної праці почався у шахтах страйк. Вуглекопи засіли у візочки та під бараками, але не з'їжджали вниз. Балан знав, що страйк мав на меті піднести заробітну платню та здобути більше забезпечення для робітників, але він його не розумів.

... Дивні ці люди. Вимагають більшої платні, а тимчасом кожного дня втрачають ту, яку мали. Замість заробляти гроші, вони тратять задармо дорогі дні. ... А дні йшли, йшли й тижні, і місяці. Треба було жити з ощадностей. Потім знову праця, і знову та сама ціль: гроші. Доповнити порушені ощадності і дозбирати потрібну суму, щоб стати людиною.

... Чи це людське життя — працювати весь день під землею, в темноті, в духоті, в небезпеці, як шур, що став приятелем у копальні, а потім у поспіху додому, до стола, до щоденної поживи, і до ліжка, щоб не переспати ранішнього дзвінка будильника і на час прийти на працю, знову в копальню.

Так уложилось життя. Воно укладається у найнесприятливіших умовах і укладається в форми, які уможливають кожночасні умовини. У Баланів побільшилась сім'я, прийшли діти, а разом і нові вимоги та нові видатки. Вже не можна було жити разом, ощадніше. І жінка вже не працювала для кількох родин, отримуючи за плату за свою працю. Тепер вона працює лише для себе і безплатно. А видатки більші, і щораз менші ощадності.

За п'ять років праці в копальні Балан не здобув тієї суми, яку запланував був зібрати, підписуючи вперше контракт. Не було й половини. Ще за скоро вертатись. Вертатися з малою сумою — значить, не dokonати того, що задумав і для чого складав запрацьовані цими мозолистими, лапатими руками гроші в банку. Та й вимоги тепер більші — він уже не сам, у нього сім'я: жінка і двоє дітей.

Балан почав нових п'ять років у копальні. І знову той самий порядок дня, порядок днів. Лиш одна неділя інша. Тоді вдягав нові штани, новий жакет, блискучий капелюх і йшов до церкви. Співав разом з дяком Богослужбу, як колись у рідному селі, і з бренькотом кидав у кошик срібний гріш, чекаючи, щоб виразно і з повагою священник проказав йому „Спаси Боже“. А з цер-

кви — на мітинг, до „Взаїмної Помочі“, а звідти в клуб. Там і склянку пива можна випити і поговорити про своїх рідних, про листи з краю, про родину, про новості в рідному селі. Там теж і йшли розмови про працю, про заробітки, про забезпечення. З кожною новою неділею ці розмови про працю й забезпечення займали більше часу й уваги. Згодом лише випадково згадували гості в клубі про рідних за океаном, про рідні села. У кожного вже тут свої родинні проблеми, вже й тут свої оселі і їм перша турбота. Балан теж купив дім за містом, під цвинтарем, бо звідти ближче до копальні. Завів городець, у якому поралась Баланиха, вирощуючи петрушку, моркву, огірки.

Час ішов і Балан бачив, як він іде, обсервуючи своїх дітей. Діти росли. Кінчали школу. Ось вже донька почала працю у великій мануфактурній фабрики, що продукувала десятки тисяч чоловічих штанів денно. Її завдання в цій масовій продукції маленьке, але однаково відповідальне: вона пришивала лише петельку з застібкою. Згодом син пішов у копальню разом із батьком. Людина — це лише гвинтик у машині постійної продукції. Механічний гвинтик, який виконує одноманітний оборот. Ранком до праці, а там прикріплений на повних вісім годин до одного верстату, а потім додому, до стола, до ліжка і знову до праці. Такий щоденний оборот цього гвинтика-людини. І Балан вповні вклався в цей оборот, як механічний прилад. Але в серці у нього все той самий, хоч присипаний порохом часу і затертий віддаллю пам'яті образок рідного села: розлогий лан від дороги, аж під ліс, а тут зараз при дорозі велике подвір'я з новою хатою під дахівкою...

... Ще трохи, ще трохи — думав Балан, вертаючись з копальні додому. — Лиш виведу дітей у люди, а тоді вже й вернусь. Захотять, зможуть і вони поїхати зі мною. Не захотять, хай залишаються тут. Зрозуміло, американці. Так прийшов день, що був святом для Балана. Він ішов тією ж так добре відомою дорогою попід насип, а далі через рейки, щоб вкоротити дорогу, і попри гараж того „фаєрмена“ Мічела, що сидів постійно в „гросерні“ на сусідньому „корнері“, і далі через Говард евеню до вулиці Слан, де він жив. Він стискав міцно пальцями бляшану коробку для харчів у правій руці і, твердо ступаючи по кам'яних плитах, замашисто вимахував лівою рукою. Голову держав просто й очима, задивленими перед себе, бачив, як стискають йому руку спершу менеджер Луїс, а далі інженер і формен Сем, бачив, як з дивною удаваною втіхою і смутком за повіками дивляться на нього товариші праці. Він теж зворушений. Це ж останній раз по тридцяти роках праці він виїхав ліфтом з глибокої ями і вийшов на ясний світ, щоб уже більше не вертатися в копальню. Це ж перший раз по довгих монотонних тридцятих роках праці Балан відчув усю радість ясного світу, від якого відділювала його так довго глибока верства землі.

... Чорна праця. Завжди те саме чорне вугілля, чорна темінь, чорна праця і чорні шурі — приятелі „майнера“. Але є теж успіх тих тридцятих чорних років. Виплачена хата на шість кімнат, з „порчем“ і туалетом в „селері“, з просторим городцем. Уділ у касі „Взаїмної помочі“, державні „бонди“ на тисячу доларів. І дві тисячі вісімсот двадцять три долари з центами в банку на книжці.

Важкий і довгий час, але тепер я пан. Кожного місяця мені ще належить пенсія — 102 долари. Це непогана сума і зовсім вистачальна на прожиток.

Але яка шкода, що все це прийшло так пізно, по довгих тридцятих чорних роках. Якби так завернути час... Якби так мені не шістдесят, а тридцять років... О, тоді...

Дома теж було святково. Зібрались рідня, сусіди, приятелі. На столі був печений індик, пляшка віскі, вино і великий „пай“ — старокрайовий пиріг з вишневим варенням.

— Ти щасливий, Степане. Виробив своє і тепер маєш спокійну й забезпечену старість, — говорив сусід Михайло, підносячи келішок. Балан ди-

вився на нього уважно, як він блискучими від алкоголю очима водив по столі й масними губами приплямував по кожній чарці, і сказав:

— Старість?! Та я щойно збираюсь жити.

— Е, не жартуй! — потягнув його за сурдут сусід Михайло. — Якто так, що ти щойно збираєшся жити. Прожив уже все своє життя, що тобі тепер осталося?

— Прожив життя? Ти це називаєш життям? Це була посвята для того, щоб могли жити тепер.

— То вже не говори. Якби тобі тепер тридцять років, то я розумію, міг би почати жити. Але якби тобі справді було тепер тридцять років, то знаєш, що ти зробив би.

— О, знаю, знаю, дуже добре . . .

— Не знаєш, а я тобі скажу: пішов би в копальню заробляти гроші.

Михайло перехилив чарку й глянув по кімнаті, ніби шукаючи признання за розумну сентенцію, яку сказав. Балан підвівся, в очах у нього була вперта рішучість, він вдарив долонею у стіл, аж склянки задзвеніли, і гукнув:

— О, ні! До копальні то я напевно не пішов би.

Балан діяв за пляном. Він пішов до Нейшенел Траст Кампені, де були зложені його ошадності, й розвідав, яким способом міг би він переслати гроші до банку у Вишні — повітовому містечку, сім миль від його рідної Вижниць. А далі звернувся до Макогона, щоб той шукав для нього покупця на хату. Ціна сім тисяч, але він дав би й за шістдесят п'ять соток, а навіть і шістдесят дві сотні, щоб тільки скоро продати.

Наступного дня на Балановій хаті при вулиці Слан ч. 1313 з'явився напис „sale“ і негайно всі сусіди говорили про те, що старий Балан продає свою реальність.

— Чули? Балан дав свій „гавз“ Макогонові на „сейл“? Дуже файний „гавз“, щойно помальований і „тойлет“ у „селері“. А знаєте, чому він продає? До краю їде. Там паном хоче бути.

Балан сидів на ганку, гойдаючись на кріслі, коли надійшов Джов.

— Гай-я фадер!

— Добрий день, Джов! Як фамілія?

— Все ол-райт.

Джов крутився і м'явся, аж врешті приступив до справи, для якої сюди прийшов.

— Як там з хатою?

— Що ти думаєш?

— А цей сайн?

— Продаю хату. Проста й зрозуміла річ. Раз виставлений той „сайн“, то значить продаю хату.

— Так, але чому?

— Е, то вже моя справа. Продаю та й вже. Моя хата і нікому до цього вмішуватися.

Джов придавлював у собі злість.

— Це так і є, що це ваш „бізнес“ робити з хатою, що хочете . . . Але хата добра, в доброму місці та й нема потреби її продавати . . .

— Слухай, Джов, — перебив йому Балан. — Мое життя було тяжке. Я заробив трохи грошей, але заробив їх дуже важкою працею, ось цими порепаними руками. Дивися на мої руки! Вони чорні й тверді, як чорна й тверда була моя праця. Я виховав своїх дітей. Мій Біл уже підробився, я поміг йому купити хоту і він її сплачує. А в копальні він вже драпається на формена. Буде мати легшу роботу і більшу платню та й пошанівок. А твоя Мері теж дістала від мене свою пайку. Тепер вас двоє молодих, здорових, працюєте, заробляєте — доробляйтесь до чогось.

Якби я був потрапив у такі обставини і мав таку поміч! А я прибув сюди німий і безпорадний, як дитина, і зразу впав у руки визискувачів. Я прибув

у той час, коли ніхто не охороняв робітника та й не було в мене язика, щоб самому впімнутись за себе. Але я все таки своєю працею здобув те, що маю, і дітям дав, що треба, і для себе залишив, щоб нікому не сидіти на голові.

— Це правда, тату, я тобі дякую, але, слухай, що значить цей „сайн“?

— Я казав тобі вже, — говорив піднесеним голосом Балан, — продаю хату і це моє діло. А хочеш знати більше, я тобі скажу. Я продаю все і вертаюсь до старого краю.

Джов знав це і саме для цієї неймовірної фантазії „старого“ він при йшов сюди. Він хотів якимсь способом перебити цю Баланову фантазію і почав від усмішки:

— Справді? Я не вірю. Ти жартуєш.

Балан відложив люльку і погрозив пальцем:

— Слухай, Джов, я тебе прошу без таких висловів. Я хочу, щоб мене шанували, як я на це заслужив.

— Так, але це просто жарт із тією продажею і твоїм поворотом.

Балан став зовсім рішучий:

— Ні не жарт це, і залиши цю розмову. Кажу тобі, я продаю хату і вертаюсь до старого краю. Це моє рішення і я його виконаю.

— Чи ти крейзі? — вигукнув Джов із злобою й усмішкою на устах, як для удаваного жарту.

— Забирайся мені звідси! — зірвався Балан і, глибоко відсапнувши, кричав далі: — Марш звідси і більше тут не показуйся!

Він стояв, тримаючи одною рукою двері навстіж, а другою показуючи зятеві вихід: Проч з моїх очей!

Джов не сподівався вибуху, але знав, що це означає. Він, не сказавши ні слова, вийшов, впевняючи себе в думці, що „старий“ справді крейзі.

Справа виїзду одначе відтяглась. Дім скоро не можна було продати в тій господарській ситуації, яка заїснувала, поглиблюючи вже започатковану ресесію, коли в людей мало грошей. Знову ж за океаном — там, куди спрямовані були Баланові думки, зростало напруження. Преса щораз більшими й більшими буквами писала про Німеччину й її агресивні пляни, аж одного ранку, першого дня вересня на перших сторінках усіх газет стояло лише одне коротке односкладове, зложене із трьох скромних букв, слово: WAR.

Балан не зразу зрозумів, що означає це слово. Війна — це добре, але не тут, десь там в Європі, десь там у Німеччині, якої він ніколи не бачив і не знав.

Але скоро це страшне слово „війна“ заторкнуло і його особу. Балан дістав повідомлення з банку, що його прохання перекинути ощадності девізовим шляхом до банку у Вишні не можливо виконати з уваги на военні обмеження. Далі прийшло інше повідомлення, що вся сума в банку забльокована і її можна вибирати малими ратами. Вкінці прийшов ще й лист від Макогона, що найвища ціна, яку міг би він досягнути за хату, це заледве чотири тисячі доларів.

Балана тривожили ці думки, але не захитали ним:

... Чекайте, чекайте! Я зумів пережати, ні, перепрацювати у непроглядній темноті, в копальні, тридцять років, зможу перечекати тут на цьому ганку цю війну. Та й закінчиться ця проклята війна, то й не знатимуть, кому що припаде. Не знати ще кому доведеться платити за землю, хто цю землю перейме.

На заході сонце вилило із свого келиха червоне вино, що його весь день несло в рівновазі по небесному фірмаменті. Балан дивився із свого ганку, як це соняшне вино заливало всю землю на обрії, а далі велика соняшна куля скотилася в долину, поринаючи у нетрях землі.

... Так земля тримає. Не вийти з неї нікому. Тридцять років пережив я під землею і знаю її силу. Це людина вийшла із землі і порпається все життя на її поверхні, щоб знову вступити в землю. І птах, хоч як високо

літає, злітає на землю на спочинок. Навіть орел, який знає лише верховини. Земля — це наше місце. Там, угорі — лише мрії, фантазії. Балан став, випростувався на весь ріст і кричав:

— Земля — це призначення. — Земля — це початок твій і кінець. Земля — це твої батьки, твої діди. Земля — це все, що ти маєш правдивого і реального.

Балан рішучим кроком пішов на подвір'я, вийняв із сховку, що біля дверей до підвалу, лопату й джаган, закинув їх на рами і пішов у напрямі, де шелестіло листя під вітром і де білими плямами ясніли надгробні плити.

Головною алеєю парафіяльного цвинтара він прибіг на горбок, під клен, і тут зразу приступив до праці.

Було тихо, далеко в місті поблискували світла і здіймався, немов птичий гамір, шум автомобілів. Тут лише шелестіло листя і скрипало галуззя.

Балан копав яму рівномірно, із тією уважливістю, з якою він привик працювати. Вигортав землю і насипав її у рівний насип, вирівнюючи стіни ями до держака.

А другого дня ранком, коли Баланова яма на сім стіп глибини дивилась чорним отвором до веселого неба, зустрів Балана на цвинтарі містер Тупер:

— Гуд морнінг, що дієте? — вітався він, вдивляючись здивовано в Балана, який стояв над ямою, спертий на джаган, немов статуя. Балан відповів жваво:

— Орайт, дякую. Доброго ранку і вам, містер Тупер.

— Що ви тут так мучитесь, пане Балан. Тейк іт ізі.

— Копаю яму, як бачите.

— А кому?

— Кому — це вже не в моїх руках. Це рішає вища сила, кому вона буде потрібна.

І так Балан залишився гробокопом у Тупера. Коли містом гуділо життя, яке несло із дикою силою швидкобіжними автомобілями кудись у невідоме, коли людський гамір і поспіх змішувались із гуком машин, що крутяться, крутяться, і крутяться, захоплюючи всіх і все у свій шалений оборот, бо — як відчепишся, випадаєш, злетиш із карузели життя, як непотрібний і непридатний, — тоді Балан сидів у дивному старосвітському спокою серед цвинтарної тиші, як привид.

... Отут моє місце. Тут, де лежить їх більше, таких самих, як я пришельців, розгублених по чужих закутках, між мурами, які стримують погляд у простір. Ось тут, де трава, як і в нас була у Вижниці (він брав у руки траву і нюхав), хоч і не пахне, як та, по якій ходили ми босими ногами, на яку прилягали, яку тулили до серця під час короткої дрімки, і яка давала життєдайні соки нашій худобі. Гей, сіра, де пішла! А чорт тобі брат! Ха-ха-ха. Гей, літа мої, літа молодії.

Ой поїхав карим конем,
та й не повернувся.

Тпр-р-ру, сіра, а гей! Ні, ні! Не тут моє місце. Не тут. Хто тут зрозуміє мене? Хто? Хто розумітиме, як я говоритиму, отак, як учили мамуня, руки на груди, отак, і шовковим голосом: а ти кажи за мною, слово по слові — Отче наш, що є на небі. Ха-ха. А я її обдурив. У поспіху, задивлений у теплу перину на печі, скоро, скоро: Отче наш, на небі воля Твоя, щоб коротше, щоб скоріше в перину. А мамуня мені шовковим голосом: Учись, Стефанку, точно, як я кажу, це на ціле життя. Навчишся тепер і знатимеш і по-людськи будеш з Богом говорити. І як тут по-людськи з Богом говорити. Хто мене тут зрозуміє. Прийду туди, перед високий престіл, а вони всі слухатимуть, що таке я говорю, а я повільно і точно, як мамуня навчила, пічну: Отче наш, що є на небі... А вони слухатимуть, слухатимуть, а далі похитають своїми мудrimi головами, усміхнуться на боці і скажуть: крейзі.

Так, для вас я завжди крейзі, і тут, і там. Ні не місце мені тут, між тими

однотайними плитами, що мовчать каменем і не розуміють людської мови. А то, як забіжить моя сіра, аж за дорогу, під ліс, на цвинтар, а я біжу: Гей, сіра, де пішла, а цвинтар шумить шепітливим пошумом, шумить і грає-розмовляє, і ти його розумієш, і він тебе розуміє. Бувало, як вистружу сопілку з калини, із Федька Заплітного могили, і вона теж, та моя калинова сопілка грає-співає на людській мові:

Ой, куди ж ви пролетіли,
літа молодії“...

І чуєш, що з тобою розмовляють усі, що тут жили, і тут спочили, і батько, і дід, і прадід, і всі вони розуміють твою мову, і ти розумієш їх. І ти впадеш на коліна, отак, на землю, і припадеш, отак, до тієї землі, з якої ти вийшов. Балан впав на коліна і припав до насипу, який висипав, копаючи нову яму.

О, ні, не мені цей гріб, мені той там, де грає калинова сопілка, де шумить далека проспівана пісня, де припаду я так, і зложу руки, як мамуня вчила, і говоритиму, отак, як мамуня вчила, Отче наш, що є на небі, і що я не забув, ідучи через різні землі, через моря, щоб знову прийти туди, де моє місце, де шумить і грає-співає цвинтар, де грає-співає моя сопілка, як голос тих, що тут жили, і тут спочили, щоб донести цей голос, так, як вчила мамуня, до Твого високого престола...

Мігуель де Унамуно

Кастілія

Це ти мене підносиш, земле Кастилійська,
руки твоєї шорстколистим пальмовинням
до неба, що тебе палить та орошає,
улюбленого неба.

О земле спалена, пружива і простора,
рамен і наших серць єдинокровна мати,
старі барви бере теперішність у тебе
з віків величніх, давніх.

З пустими і простірними полями неба
стикаються кругом обнажені загони,
для сонця ти колиска, ти ж йому гробниця
і ти його святиня.

Завершене кругом усе твоє простір'я
і в тобі щось мене підносить в небозводи,
твоїм міцним, гірським повітрям віддыхаю
на скельній верховині.

Престоле величавий, земле Кастилійська,
нехай в твоїм повітрі визволю ці співи,
якщо тебе достойні, то злетять до світу
із голубої височині.

Переклад з еспанського
Романа О. Климкевича

Мігуель де Унамуно, 1864—1936, еспанський письменник, драматург, поет і вчений (професор класичних мов і літературознавства в університеті в Саламанці) є монументальним виразником справжньої еспанської духовності. Його творчість, це синтеза маєстатичного патріотизму, глибокої релігійності і строгої форми.

Розп'яття

Великий хрест стоїть на цілий світ і своїм докором проколює небо. Тінь Розп'яття заслоняє сонце. Туга і смуток перетворюють день на чорний квіт. Розпач, туга і плач невмовкний заглушують пісню, що її співають Страдники. І в квітах, невинних дітях природи, що розважають нас, видно кров і сльози.

А Месія, слухаючи слов'я і жайворонка, плаче на попелищі своєї спальної і сплюндрованої батьківщини.

Хай правда ця і плач будуть докором і наукою для тих, що не згубили серця. І для тих, чий розум розцвітає сонцем і для тих, що хочуть його визволити з хащі ночі.

Бог створив людину, зробивши її паном природи. А щоб перетворити її із двонога на горду верховину і прикрасу світу, що своїм поглядом досягає до Всевишнього, а усміхом нагадує сонце і обличчя має як найвищу досконалість, де написана книга душі — Творець післав їй на допомогу своїх післанців: поетів, співців, музик і мудреців. Щоб їхній геній світив, осявав віки землі, щоб їхня творчість народжувала сонце в душі людини і небо в погляді. Щоб вона закінчувалася верховиною Месії.

І щоб герої й лицарі народжені були не речами, а духом.

Великий Бог післав на землю свого післанця — Янгола. — Іди й поглянь і розкажи потім про людину.

І пішов Янгол на землю — Янгол-Охоронець всього людства.

Довго він ходив по світах, споглядав, молився, радів і плакав, ранив ноги й серце, журив погляд, — щоб тільки лишити рівновагу і спокій духа.

Людську радість мав Він за лавровий вінок, щастя — за сонну авреолу, а людську недолю, смуток і страждання — за терновий вінець.

Білосніжним килимом зустрів Його привіт у Божому домі, коли вступив у нього Янгол, після довгих і тяжких ходінь по землі. Смуток на лиці Янгола був перепоною, — щоб Бог запитав Його відразу. Цей смуток був і доказом, що вістки Янгола про землю не будуть радісні.

— Великий і Всесильний Боже, — після довгої і тяжкої мовчанки, почав Янгол. — Щастя, Радість, Добро й Правда, Краса і Згода — Твої квіти земні, що повинні б процвітати в людському серці і на обличчі. Ці квіти і є другим сонцем на землі, що свідчить, що все гаразд і що земля не старіється від смутку, а молодіє радістю.

Та не те я зустрів.

Людське сонце ухитрились деякі вожді і їх народи — заховати в животі, а замість радості людської виплекали вони суворий погляд двонога, що скерований на свого сусіда — не як на брата, а як на жертву. Твою науку знехтували вони, а свою використали для того, щоб не йти вперед у вдосконаленні людини, а навпаки — повертатися до передісторичних часів, коли людина не різнилася нічим від тварини. Вищість цивілізації використали вони як зброю обману і поневолення брата. Їм сонце Твоє, Боже, непотрібне, бо воно показує їх злочини, а людське сонце — Радість і Усміх — удосконалили б їх як людей, а вони хочуть бути двоногами. Так стали вони провідниками Тьми й Неправди. У душах їхніх — злочини, а на обличчях їхніх — тваринні риси. Як вони не люблять справжню людину.

Ті народи, що залишилися вірні Тобі і незмінним саявом вважають Правду — назвали двоноги півлюдьми — і зробили на них похід, щоб

винищити їх, коли не захочуть бути рабами, і затвердити панею землі — Неправду і її подругу — Тьму.

То ті — творці чеснот і Правди, що не зрадили Тебе й себе, були винищені, а їхній Месія, що народився у сонячному місті на горах, де побував апостол Андрій, сидить на попелищі й плаче, бо винищено його нарід. Він був володарем духа, а не меча.

Біблійна соняшна країна Месії у небувалому смутку: Розп'яття на Розп'ятті заснувалося, неначе павутиння. Це — погоня і за тими, що назвали себе справжніми людьми, це винищення тих, що йшли вперед, а не назад до двоного. Це помста тих, що мали тіло, а не мали духа. Це перемога тварини над людиною.

І ще одно, про що не можу я спокійно говорити, бо душа закарбувала його — як плач.

Твої, Великий Боже, післанці і посередники — пророки, музики, поети, співці, філософи, провідники, будівничі, що повинні були б бути панамі, провідниками і вчителями — умирають в голоді і холоді, в неславі, а замість лаврового вінця — нужда на їхньому чолі закарбувала напис. А чому так, Всесильний Боже?

Вони не імператори краси і розуму, творчості і поступу вперед. Вони — серце світу, двері радості і щастя. То хіба вже вони не заслужили хоч невелике звання заслужених і почесних громадян, якщо на товп шкодує для них недосяжного для нього слова — п а н — що їх обкрадають навіть із шматка хліба, що їх безславно відсилають на той світ, як останніх волоцюг, не знаючи, де їх могила. Що їх, замість нагородити radoщами сім'ї, карають самотою і нещастям, щоб наслухавшись їхніх повчань, пісень і музики чи пророкування — знову натягнути тваринячу машкару і спокійно жувати жвачку.

Чи не тому Ти, Всесильний Боже, покарав так світ, що він розп'яв своїх панів духовних?

Так сонце вічно розпинає себе, коли замість хвали і слави має дорікання:

„Чому не сяєш і вночі?“

Так, так, мій милий Боже, — тяжко бути, навіть неможливо серед духових жебраків — паном.

А все це, мабуть, чи не за те, що ще Адам вчинив гріх.

Якщо небо не стане землею і навпаки, якщо квіти не перетворюються в камінь, — то чому гидкому двоногові із назвою людини, що відмовився від соняшного обличчя і надів машкару тварини, — дозволено дух топтати річчю?

Якщо не можеш спинити двоногоу череду, то гони її швидше до прізви, як морок насуне на землю — хай гине. Народиться нове, свіже із голосним ім'ям — л ю д и н а !

Або — зглянься, Боже, і не засором такою нечуваною наругою над твоїми дітьми!

Коли зробиш нарешті Твоїх дітей панамі? І переможцями людей духа, а переможеними людей тіла — двоногів?

Зроби це, Господи, бо тьма поглине всіх.

І чи скоро зробиш так, щоб віддані і вірні Тобі перестали нести велике Розп'яття?..

А чи, може, Розп'яття буде вічно жити, разом із розп'ятим навечно сонцем?

І після цього замовк Янгол.

А Бог був довго у важкій задумі.

Одна паралеля

...Якби Моріц фон Швінд, найбільший мистець австрійського романтизму і великий приятель Ф. Шуберта, не нагадував мені своєю творчістю деякого з наших сучасних мистців, то я, либонь, і не затримався б на ньому.

Найбільше слави й зиску не дали йому його твори великих задумів, зусиль, праці, а малі, графічного оформлення твори забезпечували йому його матеріальне буття і занесли його ім'я до наших часів. Але, ось, історія його одного, випадкового, на жарт, а може і з нудьги виконаного твору.

Рік 1940 Він приїхав до Баден — славне купелеве місце, що великого розголосу наробив йому „Віденський Конгрес“ із Меттерніхом, куди прибувала й цісарська сім'я ще й із свитою, де Грільпарцер почав свою трилогію „Золотий серпанок“, де Л. Ван Бетговен скомпонував „Weihe des Hauses“. Фон Швінд заїхав до хати лікаря Антона Роллет, до якого заїжджали й за гостинний стіл сідали мистецькі світочі того часу.

Одного літнього вечора вийшов Швінд до городу, зайшов до прегарного павільону, де пані дому Йосипа Роллет сиділа собі й гаптувала. Вона перепросила його, що, розмовляючи з ним, мусить далі гаптувати, бо це спішна робота. Розмовляючи отак із панею дому, Моріц зауважив цілі звої кольорових паперів, що ними мали виліпити стіни павільону. Десь під руками в нього й ножиці знайшлися. А щоб не дуже нудитись, то Моріц, перемидаючись із панею дому словами, став вирізувати з цього паперу силуетки. У хвилинах щасливого забуття він часто забавлявся таким способом. Та й тепер почали в нього оживати чудові, з гумором подумані й вирізані фігурки. Пані Йосипа, відірвавшись зовсім і лиш десь під носом „відмуркував“ їй, — насупилась і „висипалась“ на влізливця, що збивив їй до наліплювання на стіни увесь папір. Але ця злість — тривала одну мить! Побачивши тді силуетки, що з'явилися з-під ножиць Моріца, вона притомом побігла до кімнати й принесла йому свіжі звої паперу, щоб Моріц далі й далі силуеткував персонажі, які перебували тоді у Баден. А ті силуетки так їй припали до вподоби, що вона — стрічкою наліпила їх до стін павільону, як найкращу прикрасу. Ті силуетки пишалися на стінах павільону до 1868 р. Тоді почали вилити й павільон. І найстарша доня пані Йосипи з пошаною й делікатністю зняла зі стін силуетки й заховала їх.

І ось у цьому 1956 р., Едвін Роллет постарався видати силуетки, усіх їх 28, в чотирьох групах, під заголовком: Moritz von Schwind: Silhouetten aus Baden.

Всі ті силуетки, це карикатуризовані портрети гостей та інших типів Бадену в 1840 р. Одна група, це пані Йосипа і її гості; друга — либонь громадське життя у міському парку в Бадені, третя — хворі, що лікуються у Бадені, а за ними санітар з великою „шприцою“; четверта — ймовірно засідання баденського магістрату.

Дещо довше зупинивсь я на цім фрагменті, бо Моріц фон Швінд дуже нагадує мені наших сучасних мистців: Миколу Бутовича й Едварда Козака, чи пак — Еко. Зокрема, того другого з його „Ярмарками“, а ще ті темпегію!, із його — на жаль, нескінченим „Весіллям“. Не лише фламандські мистці такими творами з побуту увіковічнілись, але й Моріц фон Швінд у пам'ять народу ввійшов силуетками-каркатурами.

„Думаю, припускаю, що й наші Бутович і Еко своїм сміхом, гумором — але щирим та й не лукавим! — утривають по собі пам'ять — якщо можна й — серед українців!..

*

З циклю: ЗАПИСКИ НАБОРЗІ

Мистці, критики й ті щирі поклонники мистецтва нехай пригадають собі один фрагмент із Сервантесового Дон Кіхота. Це дуже й дуже корисно в духово-естетичних проблемах життя! Ось цей фрагмент.

Гідальго, божевільний і мудрий, краде в голяра, якого зустрів при порохових шляхах Манчі, мильничку, ствердивши, що це не мильничка, а фатальний шолом, що його палядин Рінальдо вирвав від поганського короля Мамбріно. Це знаємо з першої частини, розділ двадцятий Дон Кіхота. Чотири розділи далі Дон Кіхот і Санчо Панца, прибули до підніжжя Сієрра Морена, знову починають сперечатись за шолом. Санчо Панца в шорсткому тоні твердить, що це ніякий шолом Мамбріна, а найзвичайніша, але й найкорисніша голярська мильничка, і він, Панца, дуже радо візьме собі її до хати, бо ж саме хоче поголитись. Дон Кіхот його збиває й каже, що Санчо, як звичайно, нічогоісінько не розуміє. „Як це можливо, щоб за стільки часу, що ти при мені не помітив ти, що речі блудних лицарів здаються химерами, шаленостями, нісенітницями, і всі вони зроблені навиворіть. І це не тому, що так воно є, а тому, що між нами завжди знаходиться галайстра чарівників, які всі наші речі міняють, перевертають і пристосовують їх собі до вподоби; і згідно з тим, хочуть нам ласку чишити, або стають нам наперекір. І так справа мається і в цьому випадку — тобі здається, що це голярська мильничка, мені ж здається, що це шолом Мамбріна, а комусь іншому буде здаватись іншою річчю...“

Отаке буває і буде з правдивим мистецтвом. Коли Михайло Мороз сьогодні єдиний дає нам найглибші, найщиріші, найзахисніші щастям і знєслістю та поизією краєвиди, вкладає в них свою добру душу мистця-чюета, то Санчо Панца каже: „Це ж звичайна в світі голярська мильничка!“

*

З циклю: ЗАПИСКИ НАБОРЗІ

В атрію катедри у Спалато в Італії є скульптура Благовіщення. Походить ця різьба з XIII століття. Це — три арки романського стилю; в одній арці Архангел Гавриїл, в другій Божа Мати сидить, а в третій, в середній, бачимо рівнобічний стіл, накритий скатертю, на столі — чаша старовинного ґразку, на широко-низькій підставі, обабіч дві свічки в ліхтарях, над столом висить лампадка. Весь твір має на собі характер візантійського стилю, зокрема в особах і в декоративно-ритмічному укладі одєжі й скатерті на столі. Цей твір дуже нагадує такі ж твори того часу у Венеції. Самі постаті дещо присадкуваті, сильної будови.

Чому я згадую цю різьбу?

Не пам'ятаю в якому часописі чи журналі, не пам'ятаю й коли, але вже тут у ЗДА, вчитав я якось, що різьби нашого Григора Крука, носячи на собі в їх побудові, характер присадкуватості, кремезности, показують нашу людину, як меншеартну. Мовляв: мистець показував у своїх творах на ту нашу меншеартну людину в роках 1940-45, а „шляхетна й панівна раса“ тішилася тим, що ми не є Фідіївської краси типи,

а тому й помітувала нами, нищила нас фізично, як расу низької вартости.

Чи згадана різьба у Спалато й інші того візантійсько-романського стилю, той тип сильний, присадкуватий, також меншевартний? А славна киренейська Афродита долота самого Праксителя, потужної й дещо присадкуватої постави, також була расово меншевартна?

От до чого то наші антропологи-расовці можуть домовитися, вражаючи й ображаючи мистця, в даному випадку такої шляхетної якости мистця, як Григор Крук!..

О. Лятуринська

Плакун чи польовий льонок

(*Epilotium angustifolium*)

Уласові Самчукові

Синьооке бакуля
наш льоночок-немовля,
той плакунчик, той плакунчик!
Він — у ненечки мазунчик,
бо мізинчиком синок.
А мамок, дядьок, няньок! . . .

От дали до пелюшок,
посадили в холодок,
тут і сестронька-травичка
все йому змиває личка
і листочком кив та кив,
щоб промінчик не вразив.

І ледь до пазухи спаде на радість
ще зовсім неопірене маля —
умить уб'ють Пук-Вуджі у навнаді,
як вбили всіх твоїх голят.

— Загин твоєму роду, білолиций! —
Чи не приречено таке в клятьбі?
За жадь на гривну — туга у сториці
і неносить і родові й тобі.

Гріхи спокутуй з рана і до рана!
Твій Судний день, той прийде Раґнарек!
І не для тебе задимить Пуквана,
ні, білолиций, цур тобі і пек!

Гобомоко — в ам. індіан злий дух.

Пук-Вуджі — з ам. індіанських казок маленькі дикі люди, що живуть по лісах.

Ману за ам. індіанською мітологією — дух Світла, Добра.

Раґнарек — сутінки богів. За скандинавською мітологією — день загибелі світу і всього живого.

Пуквана — в ам. індіан дим із „люльки миру“, яку закурюють на згоду з ворогом. Виробляють її з каменю, що знаходиться біля витоку Міссісіпі.

Нарциз

В. Барці

У кошульці янголяток,
що здійсмається крилато,
він у небо задививсь,
очка широко розкрив.

Щось ввижає ніби. Може,
ще гарніший світик Божий.
І, немов барасульки,
в очечках стоять слізки.

Сонечко чи дощик дрібен —
сниться, сниться сончик срібен.
І від тих чудесних з'яв
подив серденько пойняв.

* * *

П. Яворові

Коли мовчать пісні в душі і навкіль
не прилетить, не доторкне й луна —
в твоєму серці стріли й томагавки
зшалілого шамана-чаклуна.

І сходить кров'ю бідне серце з болю,
отрутою поранення ятрьть.
Не відвернути чаклуна зловолу,
лихе приречення його заклить.

Таж той шаман притовк шаленим кроком
цю невідкличність у жагкім танку.
І з ним тримає руку Гобомоко,
й Пук-Вуджі з ним у кривому зв'язку!

Пісні в душі, не народившись, в'януть.
Якби хоч будь-яке тут пісеньча!
Тужіння кличуть Духа Світла — Ману,
й мов сурмачі-делеки десь ячать. . . .

Богдан Бойчук

Селянин

Ішов ріллею.
Срібна голова
Звисала між плечима.
Обличчя:
Боронами зрите,
І борозни в ногах.

да святиться

Ішов.
У жмені репаній —
Останній клаптик неба,
У серці —
Грудка чорнозему.
А сонце розливалось
Під босими ногами
Й пекло.

да будет воля

Межу свою переступив —

І на коліна.
„Нас хтіли розлучити,“ —
Шепотом,
Мов до коханки,
Й ніжно гладив
Скиби.

на небесіх і на землі

Упав хрестом.
(І клаптик неба
Виховзнув навік).
Торкнув устами
Доно чорної землі,
І декілька перлин
З повік зірвалось.

амінь

Розлука стала злукою,
Кінець став вічністю.

Слов'янське місто Біла Вежа над Доном

Докінчення статті з 3. ч.

Цікаво, що надозівські рибалки, як виїзять на рибальство взимку на море санками і зупиняються табором на льоду, споруджують такі ж стіжкові курені. Дрючки для куренів привозять із собою, і вони звуться „турлуки“, а самий курінь називається „джулун“. Слова ці в українській рибальській термінології — тюркського походження і, ймовірно, походять з давніших часів.

Виробничий характер болгарського селища біля замку вказує на піше скотарство, хліборобство й рибальство, причому всі форми господарства мали товарний характер. Життя селища, рівночасно із замком, закінчилося — повною руйнацією і спаленням.

Всі дослідники погоджуються на тому, що про цей саме замок говориться в літописі під р. 965: „Іде Святослав на козари. Сlišавше же козари ізидоша противу з князем своїм коганом і сступиша ся бити і бивши брані между їми, одоле Святослав і мясту їх Білу Вежу взя“.

Скупий літопис не дає більш ніяких відомостей про ті великі події, що відбулися під Саркелом і мали значення для дальшого ходу історії не тільки України, але й для хозарської держави і всього Сходу. Бачивши залишки замку навіть у тому мізерному стані, в якому вони дійшли до нашого часу, можна було все таки уявити собі всю колишню велич споруджень. І мимоволі виникає великий подив до того, як Святослав із своїми слов'янами, які не мали ніякого знаряддя для штурму кам'яних твердинь, зміг взяти „на щит“ цю першокласну твердиню?

Після розгрому Святославом хозар під замком та знищення самого замку й селища біля нього, в дальшому були деякі спроби відновити на цьому місці селище. Але ті спроби не повелися і місцевина залишилася „впусті“.

Зовсім іншу картину дає лівобережне городище Саркелу-міста, в 6 км. вгору від Саркелу-замку. Воно було розташоване на лівому долішньому березі Дону, де річка робить коліно. До нашого часу русло Дону в цьому місці пересунулося на 4 км. на північ і навкруги городища залишилися тільки старича.

Тут візантійські інженери також були побудували фортецю, але зовсім іншого пляну і призначення, в характері замку, до якого під час небезпеки могли збігатися люди, і який охороняв пристань над берегом. Під час будови акрополю ніякого житла тут ще не було, але селище постало негайно, в наслідок будови твердині. Всі кріпосні споруди були побудовані із звичайної для візантійської будівельної техніки квадратної плоскої цегли, 4—6 см. завгрубшки та з боком 24—29 см. Акрополь мав у пляні форму правильного прямокутника 125/180 м., який був обведений муром з великими квадратними вежами на рїжках. Вежі мали кожен бік на 7,9 м. Грубїнь оборонних мурів з цегли — 3,2 м. З трьох боків замок був оточений рікою. Очевидно, в середині північно-західного муру, що виходив до суходолу, находилася брама. Площа акрополю — 3 га. В середині площі виявлено залишки великої будівлі, очевидно, приміщення, для другої частини залоги. Площа акрополю достатня для переховання значної кількості людей з міста. Самий акрополь уявляв собою могутню оборону, бо, порівнюючи грубїнь стїн та розмір веж з відомими кріпосними спорудами того часу, треба думати, що мурі сягали височини до 8 м., а вежі до 12 м. Немає сумніву

в тому, що Константин Порфірогенет, в наведеному вище вийнятку, описує побудову саме цієї твердині-замку Саркелу-міста.

Після побудови замку, при ньому постало болгарське поселення, з тією саме культурою, що й біля Саркелу-замку та по інших болгарських селищах над Доном. Після перемоги Святослава над хозарським військом та забрання Саркелу-замку, Саркел-місто, очевидно, не в силі було боронитися, тому його також захопив Святослав. В наслідок того всі болгари раптово й безслідно зникли, як звідси, так і з усіх селищ над Доном та морем. Арабський письменник, що жив трохи пізніше, Ібн-Хаукаль, пише про ці події таке: „До нашого часу не залишилося нічого ні від болгарів, ні від буртасів, ні від хозарів. На них напали руси й відібрали їм усі ці країни, які й перейшли під їх панування (русів)“.

Під час нападу Святослава болгари могли втікати лише в одному напрямі — на південь. І залишки надозівських чорних болгарів бачуть імовірно в нинішніх балкарах на Північному Кавказі, де також знаходять залишки давньоболгарської культури, такої самої, як і в Надозів'ї. На всіх же місцях оселі болгарів в Надозів'ї на той час виникають слов'янські селища.

Маємо багато історичних та археологічних доказів на те, що прагнення та рух наддніпрянських слов'ян, особливо сівери, розпочалися значно раніше від походів Святослава. Отже походи Святослава не розпочали того руху, а скорше закінчили його, відібравши хозарській державі всі її північно-західні терени та створивши Тмутороканське князівство.

Як ми згадували, місцевість біля Саркелу-замку, після його знищення, залишилася незалюднена. На звалищах же Саркелу-міста негайно постало велике слов'янське місто, яке і звалось в 10—12 ст. ст. Білою Вежею. Очевидно, за військом Святослава в його походах, як колись за Олександром Македонським, пересувалися натовпи людей, насамперед купців та ремісників, які і залишалися на нових місцях. В протилежність Тмуторокані — князівському адміністративному осередкові — Біла Вежа розвинулася в великий промисловий та торговельний осередок.

Слов'янське місто розташувалося на звалищах попереднього болгарського замку. Вся площа, зайнята містом, сягала 18 га. Нове, слов'янське, місто не цікавилось замком, бо не боялося нападу від Дніпра і не звикло до кам'яних укріплень. Тому нове населення почало розбирати мурі на житлові будинки. Так постало багато нових житлових споруджень з цегли. Переважали ж звичайні для того часу слов'янські землянки-курені, прямокутні з глинобитною долівкою і стінами та очеретяною стріхою. В середині куреня знаходилася кабиця з череном викладеним плоским камінням. Очевидно, були господарські будинки і для переховування сільсько-господарського та рибальського реманенту і для свійських тварин, що вимагали взимку закритого приміщення. В землянках або біля них, знадвору, находилися великі зернові ями в формі стіжка, завглибшки до двох метрів, звичайно обмазані всередині глиною та обпалені. Кожен курінь уявляв собою осередок житлового та господарського комплексу, які на терені міста були розташовані простірно.

Замість старих візантійських оборонних споруд, місто, за слов'янським звичаєм, було обведене валом і широким ровом, в який напускали воду з Дону. На валі, очевидно, була огорожа з двох рядів тину, просторінь між якими була забита глиною. Такі були звичайні слов'янські „городки“.

Основним виробництвом населення Білої Вежі було хліборобство. Знайдено великі, важкі плуги з залізними лемехами, залізні серпи та багато круглих ручних жорен. Чималу допомогову ролю грало також скотарство. Переважають кістки овець, волів та коров, коней та свиней. Зустрічалися кістки псів та кішок. Досить розвинене було й рибальство. Часто трапляються купи

самого міста, говорять також знайдені там слов'янські християнські цвинтаріща. Уповдовж рову, що оточує городище, виявлено не менше, як шість великих подовгастих насипів та багато окремих могил середнього й меншого розміру. В одному великому насипі, що був досліджений експедицією ІАІМК, виявлено в самому насипі та в ґрунті — 231 поховання. Насип мав височину 3 м., ширину 30 м. і довжину 55 м. Насип формувався поступово, в наслідок поступових поховань та підсипок. При багатьох похованнях знайдено рештки дерев'яних трун з колотих плах. Більш половини поховань — дитячі. Реманент поховань — типово слов'янсько-християнський: натільні хрещики кам'яні та металеві, височні кільця, більш сіверянського типу, дармовиси, дзвоники, різноманітні скляні намиста, багато скляних бранзолет, синіх та зелених, простих та кручених. При одному похованні — залізний кинджал та ремінний пас, багато цяцькований срібними набірними бляхами. Східна частина міського валу, також правила за цвинтар і була насичена похованнями. Поховання датуються 11—12 ст. ст.

В окремих могилах виявлялися виключно тюркські поховання. Але всі тюркські поховання кочовиків досить близькі між собою, як за ритуалом, так і за інвентарем. Тому попередні дослідники не визнавали окремих культур тюркських племен і поховання біля Саркелу вважали хозарськими. Але з розвитком археології та накопиченням матеріалу, дослідники тепер уже легко визнають половецьку, болгарську та торську культури. Отже загадкове є звідомлення І. Ляпушкина в попередній публікації про розкопи 1950 року, що в Білій Вежі „разом з руськими жили торки, що були союзниками Святослава в його поході на схід“. З яких матеріалів І. Ляпушкін робить такі сенсаційні висновки — покищо невідомо. Походи Святослава на схід відбувалися в 965-67 рр. Константин Порфірогенет, як і Їбн-Хаукаль свідчать, що торки (огузи) в 9-ому ст. кочували ще за Яіком, а до Європи почали посуватися в кінці 9-го ст. і на Україні з'явилися лише в 10-ому ст. та вперше були союзниками князя Володимира в поході на волзьких болгар.

З вище наведеного переліку матеріялу видно, що Біла Вежа, за часів свого розквіту впродовж 11-го ст., уявляла собою велике слов'янське місто, висунуте найдалі на схід. Вона була тоді найбільшим промисловим та торговельним осередком для всіх східних околиць Київської держави. Тут перехрещувалися великі торговельні шляхи з Візантії та Корсуня понад берегами Чорного та Озівського морей, з Києва та Чернігова Дніпром та морем, а також по Десні, Сейму та Дінцю. Зі сходу ж — Середньої Азії, Ірану та Кавказу — по долині Тереку, Хвалинському морю та Волзі. По Волзі ж і з півночі. Ці шляхи стикалися в Білій Вежі з суходоловими шляхами з України на Кавказ і далі.

Але поява „триклятих і безбожних“ половців, що безпереривно посилювали свої грабінницькі напади, поступово відтяли Надозівську Русь-Україну від Матірньої України, перерізали всі шляхи сполучення, як з Києвом та Черніговом, так і з Візантією та Корсунем. Торгівля, а разом з нею і промисловість та сільське господарство, занепали, і Біла Вежа, разом з усім Тмутороканським князівством, втратили значення економічної бази, як передпоилки свого існування та розвитку. Вже в 1094 р. останній князь Тмутороканський Олег повернувся до Чернігова, а в 1117 р. „придоша біловежі в Русь“.

Справді, як ще до походів Святослава українські купці їздили до Саркелу й жили там, так і після упадку Тмутороканського князівства якась частина слов'ян залишилася в Надозів'ї в вигляді бродників та по слов'янських оселях понад Озівським морем і Нижньою Волгою, що згадується ще впродовж 13 ст. Але до 15 ст. Донщина вже знову замінилася в дике поле. Під кінець того століття новгородський чернець Пимен, подорожуючи до

риб'ячої луски й кісток, багато кам'яних вантажків до мереж та рибальських гачків. Полювання не було розвинуте. З доволі рідких залишків мисливських тварин, зустрічаються кістки оленя та вепра.

Особливістю міста Білої Вежі був високий розвиток ремісничого виробництва. У цьому відношенні Біла Вежа мала, очевидно, в тодішній Україні, одне з перших місць після Києва. Знайдено там залишки майстерень та виробництв: ганчарського, ковальського, ливарського, скляного, обробки кости та бурштину. В останніх розкопах знайдено залишки великої кузні, в якій, очевидно, працювало кілька майстрів, що виробляли й складні речі. Знайдено багато ганчарських горен для обпалу посуду, велику кількість металевої та скляної жужелиці, ливарські тигелі, багато форм для відливання металевих прикрас, кам'яні, кісткові та бурштинові заготівлі й півфабрикати для прикрас. Давніші дослідники, які цікавилися знахідками в Білій Вежі, вважали, що всі речі золотарського виробу, прикраси, хрести тощо — Корсунського виробу. Але в світлі пізніших розкопів та дослідів, немає сумніву в тому, що всі ті речі — місцевого виробу, і Біла Вежа була не тільки великим транзитним та імпортно-експортним „торжищем“, але й меншим виробничим осередком.

Після повної зміни населення в Надозів'ї, торгівля як із Сходом, так і з Візантією не тільки не була порушена, але, з розвитком місцевого виробництва, якого зовсім не було в болгарів, ще більш посилилася та розгорнулася. Посиленню зв'язків з Візантією, Корсунем та Україною сприяло ще й те, що нове населення Білої Вежі, як і Надозів'я, було слов'янське й християнське і в культурному відношенні стояло значно вище від болгарів.

В Донському музею в Новочеркаському, ще з давніших збірок, находилася ціла збірка цегли з Саркелу-Білої Вежі. На багатьох цеглинах були відтиски східних „тамг“, очевидно, знаки ще болгарських значних родів, що брали участь у будові Саркелу. На одній було зображення відомого ще з передісторичних часів символу — так званого „простолінійного лябіриту“. На одній цеглині був відтиск українського тризуба (двоосного), на одній — слід дівчачої босої ноги, на другій — руки, на третій — собачих лап, і т. д.

Там же находилося також біля 10 амфор візантійського типу із скам'янілою нафтою. Цю нафту довозили до Білої Вежі з Кавказу й уживали в канделях і лампіонах для освітлення.

В новому слов'янському місті широка головна вулиця, через браму в старій стіні замку, простягалася від пристані над рікою — улоговини через усе місто. По боках цієї вулиці були розташовані двома піриями кам'яні міського типу будинки. Посередині міста находився великий торговельний майдан. Саме тут знайшли колись три уламки великих мармурових колон та капітель з вибитим на ній хрестом. Пізніші розкопи виявили й підвалини величавої церкви-базиліки, для якої мармурові частини привозили аж з Візантії. Там же знайшли були колись кілька десятків мідних хрестиків-енколпівнів та іконок, у тому одна з виображенням Бориса й Гліба та слов'янським підписом. Ця річ відноситься до пізніших знахідок у Білій Вежі й датується 12-им стол. Там же знаходили гроші, так зване „Володимирове срібло“ (980—1015), візантійські гроші імператора Романа (959—963) та інші, також металеві речі іранського та середньоазійського виробу. Багато цікавого й важливого матеріалу знайдено в останніх розкопах 1950 р. Але про ці знахідки маємо поки лише коротке загальне звітлення неясного характеру. Там говориться про те, що знайдено багато речей із зображенням на них родового князівського знаку — тризуба, знайдено великий скарб срібних речей та грошей, уламків посуду з написами і т. д. Щоб розібратись у цьому цінному матеріалі, треба чекати на його повну публікацію.

Про те, що населення Білої Вежі було дуже численне, крім залишків

Святих місць, переїхав усім Доном, де бачив звалища Білої Вежі. В своєму описі подорожі він свідчить: „Беша бо пустиня зіло всюду, ні бе видіти тамо нічто же, ні града, ні села. Аще бо і биваше древле гради красни і нарочито зіло виденієм, місто точію пустош і не населено“.

ПІДСТАВОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Константин Порфирогенет: „О фермах і народах“. Рос. переклад. М. 1889 р.
2. В. Сизов: „Раскопки в двух городищах близ Цимлянской станицы“. Труды VI Археолог. съезда, т. IV. Одеса 1886. Також в „Отчете Имп. Арх. Комиссии за 1882-88 г. СПб 1891. 3. В. Васильевский: „О построении крепости Саркел“. Журнал Мин. Народ. Просв. СПб 1889, ч. 10. 4. Х. Попов: „Где была хазарская крепость Саркел?“ Труды IX Археол. съезда, т. I и II. М. 1896-97. 5. А. Миллер: „Археологические работы Сев. Кав. экспедиции Гос. Акад. ист. матер. культ. в 1926-27 гг.“ Сообщения Гос. Акад. ист. мат. культ. т. II, Л. 1929. 6. Х. Попов: „Каталог Донского музея“. Новоч. 1905. 7. М. Артамонов: „Саркел и некоторые другие укрепления в Северной Хозарии“. Советская Археология, Л. 1940, ч. 6. 8. М. Артамонов: „Белая Вежа — русская колония в степях Подонья“. Кратк. сообщ. о докладах и полев. исследованиях Ин-та ист. мат. культуры, 51, М. 1951. 9. И. Ляпушкин: „Словяно-русские поселения 9—12 вв. на Дону и Тамани по археологическим памятникам“. Кратк. сообщ. о докл. и пол. исслед. Ин-та Ист. Мат. Культуры, ч. 6, М. 1940. 10. И. Ляпушкин: „Раскопки правобережного Цимлянского городища“. Кратк. сообщ. о докл. и полев. исслед. Ин-та Ист. мат. культ. ч. 4, М. 1940. 11. И. Ляпушкин: „Из полевых изысканий разведочного отряда Волго-Донской экспедиции в 1950 г.“ Кратк. Сообщ., ч. 50, М. 1953. 12. М. Миллер: „Третий центр Руси — Тания в світлі археологічних пам'яток“. Науковий Збірник УВАН, том. I, Нью Йорк 1952. 13. М. Миллер: „До історії чорних болгарів“. Нові Дні, ч. 69, Торонто 1955.

Д-р Роман О. Климкевич

Київський Архистратиг

Зображення архангела Михаїла займає в українській емблематиці й символіці особливе місце від найдавніших часів української історії. Воно виступає на володарських печатях і княжих шоломах, на гербових щитах і козацьких коругвах і ніюдин із історичних національних, земських і родових гербів України не появився в такій скількості видів і значень, як київський Архистратиг. Залежно від кожногочасного положення України представляв він різні величини українського життєвого простору:

1. він був урядовим гербом міста Києва,
2. постійно був гербом Київської землі в її різних історичних видах від оглядом земського управління: воєвідства, князівства, губернії й т. д.,
3. в державній геральдиці деяких українських гетьманів, польських королів, литовсько-руських великих князів, московських царів і російських імператорів він представляв гідність Великого Київського Князівства в межах значно ширших від властивої Київської землі, цебто від Правобережжя,
4. в другій половині 19-го і першій половині 20-го століть уживали його українські соборники як герб українських земель російської а потім советської займаничини, що обіймала більше ніж три четвертини української землі.
5. кілька разів був він гербом усієї України, як напр., гербом Руси поруч гербів Польщі й Литви за часів Речіпосполитої і подекуди українським національним гербом на переломі 19-го й 20-го століть,
6. як династично-державний знак Мономаховичів у 12-ому й 13-ому

століттях, яких влада сягала поза українські землі, був він емблемою староукраїнської великодержави.

Архангел Михаїл з'являється теж у геральдиці інших українських міст, напр. міста Сянока, він є опікуном українського вояцтва і тому вміщено його на прапорі Командуючого Українською Чорноморською Фльотою 1918 року, а за часів приналежності Галичини й Володимирії до монархії Габсбург-Льотрінген уважався він покровителем цього королівства.

Емблематичне значення і геральдично мистецьке зображення Київського Архистратига змінювалося на протязі тисячеліття, але повсякчасно жила в українській духовості його незмінна символіка як Покровителя усієї України поруч Святої Покрови і як виразника українського збройного спротиву проти темних сил Сходу в обороні Християнського Заходу.

1. Часи Київської Держави

Архангел Михаїл появляється в староукраїнській емблематиці ще в передгеральдичній добі, цебто перед тринадцятим століттям і постання цієї емблеми, як теж і її первісне значення, вповите таємницею, яка є одною із найцікавіших проблем українського знаковзнавства.

На одній із найстрашних відомих пам'яток української сфрагістики, а саме на срібній печаті на грамоті київського володаря Мстислава I, який засідав на київському престолі від 1125 до 1132 рр., знаходиться зображення, яке вважають загально архангелом Михаїлом, що вбиває змія. Цю грамоту надав Мстислав I разом із сином Всеволодом коло 1130 р. Юрієвому монастиреві в Новгороді. Існує поважний науковий сумнів, чи ця емблема в своєму первісному вигляді справді зображувала архангела Михаїла. Деякі науковці думають, що вона зображувала св. Федора Стратилата. Думку, що на печаті Мстислава I знаходиться образ архангела Михаїла висловив уже 1818 р. митрополит Євгеній Болховітінов і до цього погляду прихилиється ряд українських і чужинецьких учених, як барон Б. фон Кене в своїй праці, виданій 1861 р. в Берліні, визначний російський гербознавець Лакієр (Русская Геральдика, СП 1855), архимандрит Макарій, С. Буяківець, М. Битинський („Рід і Знамено“, I. 1947 ст. 8.), М. Андрусак (Енциклопедія Українознавства, I. ст. 30.) і В. Січинський. До погляду, що на печаті Мстислава I зображений св. Федор Стратилат прихилиється теж поважне число чужинецьких і українських знакознавців: Н. Ліхачев (Матеріал для истории византийской и русской сфрагистики, Ленінград 1928), В. П. Ласковський у своїм Путівнику по Новгороді з 1918 р. і В. Сенютович-Бережний („Архангел Михаїл чи Фелір Стратилат“, Наша Культура, 1952, ч. 10—11 і „Сфрагистика — наука про печатки“, Ми і Світ, 1952, ч. 8.). Правдоподібно існували в староукраїнській емблематиці два окремі й незалежні від себе зображення, а саме архистратига Михаїла і св. Федора Стратилата, які опісля сполучилися в остаточний київський герб. В останніх часах прихилився до цієї думки теж М. Андрусак („Логос“, т. II, кн. 3, 1951, ст. 227)

Християнське ім'я Мстислава I було Федір. На т. зв. Мстиславовому Євангелії знаходиться напис: „Князю Федору, а мирьски Мьстиславу“. Він побудував у Києві Федірський монастир і там казав себе поховати. Тому є поважні причини вважати, що постать на володарській печаті зображує св. Федора Стратилата в чуді із змієм і що вона є тезоіменним зображенням

Ця емблема видна теж на ряді печатей Мономаховичів у 12-ому

й 13-ому століттях, що є доказом на її справжнє державно-династичне значення.

Існують теж причини вважати, що зображення архангела Михаїла було вже в середньовічній українській емблематиці. Воно помітне на т. зв. Чернігівській гривні з 10. ст. і на шоломі Ярослава Всеволодовича, правнука Володимира II Мономаха з 12-го ст. На особливе почитання ангелів як опікунів володарського роду в Київській Русі вказує одне місце в Київському Літописі, який розказує про боротьбу Володимира II Мономаха з половцями: „... і посла Господь Бог в помощь Руським Князям ангела, і поїдоша половечстїи полці і полці Русьстїи... і падаху половці пред полком Володимировим, невидимо біємі ангелом, яко се видяху мнози человіці... се бо ангел вложи в серце Володимеру пустити братію свою на іноплеменники...“

Постать святого воїна, який ляборумом (списом або копієм) поразав змія, мала свою виразну символіку, як слушно твердить Є. Онацький (Наше національне ім'я — наш національний герб, 1949, ст. 36): „в народному тогочасному епосі в змії часто символізовано степового ворога Київської держави — половців, а пізніше татар“.

2. Литовсько-руські і польські часи

В цій піддержавній і частинно бездержавній добі України висувається Київський Архистратиг на перше місце між історичними гербами України Тризуб — верховне знам'я Київської держави і княжі двозуби лабуваються; а золотий лев на блакитному полі — державно-династичний герб Галицько-володимирського королівства стає земським гербом Руського воєводства і його складової частини — Львівської землі, зате постать архангела залишається виразником колишньої державної гідності Києва і находить ширше примінення в українському знаківництві.

В 14-ому й 15-ому століттях видніє вона на київських міській і земській корогах. Від 16-го ст. появляється на козацьких і запорізьких корогах. Не маємо речевих пам'яток, які доказували б, що архангел Михаїл був гербом Київської землі перед 16-им ст., зате є посередній доказ на те, що цей герб був уживаний на Київщині перед Люблинською унією, бо в Конституції з 1569 р. зазначено, що Київська і Волинська землі приєднуються до польської корони із своїми старими гербами й коругвами, а гербом Київського воєводства в 16-ому столітті був якраз Архистратиг.

За польських часів змінилося теж і геральдично-мистецьке оформлення гербу. Архангела малювали срібною барвою на червоному полі, з гльорією над головою, з мечем спущеним униз у правиці, а в лівиці з піхвою, яка своїм кінцем торкається меча. Часто теж мальовано архангела з двома перехрещеними мечами.

В польській державній геральдиці виступав цей герб як емблема колишнього Великого Київського Князівства у зв'язку з титулатурою польських королів, які пересбали від литовсько-руських володарів титул Великого Київського Князя. На те, що литовсько-руські володарі користувалися цим же гербом для представлення своєї гідности як великих київських князів немає переконливого доказу, зате існує дуже велика правдоподібність, що литовсько-білоруський герб, т. зв. „Погонь“ — срібний лицар-вершник з піднятим угору мечем на червоному полі — староукраїнського, а саме київського походження.

В цій же добі, як теж і пізніше, за козацьких часів, мав Київський Архистратиг ще одне, значно ширше значення, як герб усієї Руси,

і в тому змісті ставили його часами побіч двох інших найвищих гербів Речіпосполитої, а саме, польського срібного орла на червоному полі, як гербу Корони і Погоні, як гербу Великого Князівства. Поняття Руси покривалося тоді, очевидно, з чисто українськими землями.

3. Часи Гетьманату

Створення Української Козацької держави 1648 р. впровадило в європейську державну геральдику новий герб — лицаря-козака з самопалом, який постав у козацькій сфрагістиці 16-го ст. і до того часу був уживаний тільки як герб і печать Запорізького Війська. Цей герб уживався швтора століття побіч родового гербу кожного часного гетьмана як одна із двох найвищих інсигнацій нової держави. Київський Архистратиг відступив тоді, як земський герб, на друге місце, одначе українське знаківництво не перестало ним користуватися.

На бердипі (топорі або геллебарді) першого гетьмана відродженої держави, Богдана Хмельницького, бачимо змінене й дуже цікаве зображення архангела: на голові княжий колпак, у правиці меч, звернений вістрям у праву сторону, а в лівиці володарське яблуко (т. зв. держава або сфера) і якраз ця остання риса вказує на виразний зворот у сторону зірців цього гербу з княжих часів.

Під Львовом 1665 р. несли за гетьманом Богданом Хмельницьким дві коругви, а на одній з них виднів Архистратиг, який пробиває змія.

На козацьких корогвах видніє архистратиг на протязі 17-го й 18-го століть і тут виступає він не так у значенні національного гербу, як у зміслі опіюча українського вояцтва.

При кінці 17-го століття появляється змінене зображення цього гербу, а саме із щитом у правиці. Найстарший відомий нам рисунок такого гербу походить з 1672 р.

За часів Малоросійської Колегії одержує архистратиг знову значення державного гербу і тим разом усуває лицаря-козака з самопалом на друге місце. Остаточно 23. лютого 1766 р. затверджена печать Малоросійської Колегії виглядає так: гербовий щит розділений на п'ять частин і на кожній з них представлений герб одного з п'яти українських князівств. На першому блакитному полі срібний архангел, у правиці меч, а в лівиці срібний щит. Дальші щитові поля присвячені гербам Чернігівського, Переяславського, Новгород-сіверського і стародубського князівств.

За козацьких часів виступає побіч Архистратига ще один київський герб, а саме герб київського магістрату, т. зв. „Куша“, що зображає самостріл (лук зі стрілою). Трудно означити точний час його повстання, але згадка єпископа Ю. Верещинського з 1595 р. вказує на те, що він був відомий у Києві ще в 16-ому столітті. Він уживається на печатках київського магістрату в 17. й 18. століттях, і кілька разів міняв свій вигляд. Офіційно прийнято його 1726 р. Заховалися два гарні зображення цього гербу: одне з першої половини 17-го століття, а друге з 1671 р. В'ячеслав Прокопович, один із передових дослідників української сфрагістики і Шеліга-Жерлицький, відомий гербознавець, твердять, що щитова барва була счервона одначе про барву титула (нащитної фігури), цебто самострілу, не маємо певних даних. В польській родовій геральдиці теж існує герб „Куша“, титул в ньому срібне, і це відноситься правдоподобно теж і до київського магістратського гербу. Існував погляд, що тризуб Гюриковичів і польсько-литовська „Куша“ споріднені між собою під оглядом походження і значення (А. В. Толстой, 1882), одначе вірогід-

ного наукового обоснування на це немає. Не маємо, на жаль, і певних даних на те, який саме герб одержав Київ з наданням йому Магдебурзького права. Цікаво теж відмітити, що рисунок „Куші“ відродився на державних баннотах України 1918 р.

Бартош Папроцький, відомий польський гербознавець 16-го століття твердить, що гербом Києва був чорний ведмідь „у ході“ на срібному тлі. Це твердження зовсім безпідставне й воно одиноке в історії київської геральдики. Він згадує теж, що гербом Києва був колись св. Юрій. Тут дуже можливо, що Папроцький бачив якесь старе зображення київського Архистратига, або св. Федора Стратилата із ляборумом, можливо теж, що це була литовська-руська „Погонь“ у старому виді, і вигляд гербової фігури (ляборум, вершник- навів його на мильну думку, що це св. Юрій. Слід згадати, що в староукраїнській геральдиці ще один герб, що виображає вершника, а саме т. зв. „Руська Погонь“, одначе досі не доказано якогонебудь зв'язку між цією емблемою та Києвом. Зате в тісному зв'язку з Києвом стоїть інша емблема, т. зв. знак „Корогви“, що виднів на монетах київського князя Володимира Ольгердовича (1362-94) і князя Романа Михайловича Брянського, одначе цей знак слід уважати радше родовою, ніж міською чи земською емблемою. Історія київської геральдики незвичайно цікава та повна складних проблем, вона досить поверховно досліджена і якраз тому являється дуже вдячним полем для дальшої наукової праці українських гербознавців.

4. Російсько-австрійські часи

З упадком української козацької держави виступили з почоту європейських державних гербів київський Архистратиг і лицар-козак з самонамом. Бездержавна нація не мала свого одноставного й точно означеного гербу аж до Весни народів. 1949 р. прийнято як всеукраїнський герб золотого лева на блакитному полі — державно-династичний герб Галицько-володимирського королівства. Цей же герб дав Україні сподуку її національних барв: жовту (тому, що золоту гербову барву передеться на прапорах жовтою) і блакитну. Лев династії Романовичів перетривав як національний герб аж до 1918 р., коли то законом самостійної України узнано державним верховним знаком тризуб, який опісля зображено золотою барвою на блакитному полі і таким чином староруське соловарське знамено з передгеральдичної доби відродилося, згідно з вимогами європейської геральдики, як національний герб.

Київський Архистратиг не втратив одначе свого значення в цій бездержавній добі українства. Він уживався з 1853 р. як урядовий герб Києва і до 1918 р. був він гербом Київської губернії.

Одначе одною із найцікавіших подій у вісімсотлітньому існуванні київського Архистратига є те, що в добі повної української бездержавності містився він у гербі чужинної і окупантської держави — російської імперії, як визначний і безсумнівний спомин про колишню державність Києва. Основну частину гербу російської імперії творив двоголовий чорний орел, бізантійського походження, якого в 15-ому столітті прибрали собі московські великі князі із царським титулом. На великому й середньому державних гербах містилися на грудях і крилах орла герби завойованих Москвою й Петербургом колись самостійних держав. В нагрудному щиті було виображення св. Юрія Переможця — старий герб Московщини. Навкруги нагрудного щиту розміщено герби завойованих держав у такому порядку: 1. Казанське царство, 2. Астраханське царство, 3. Польське царство (королівство), 4. Сибірське царство, 5. Царство Херсонесу Таврійського (Крим), 6. Грузинське царство, 7. три староруські

великі князівства — Київське, Володимирсько-суздальське і Новгородське (всі три герби на одному щиті) і 8. Фінляндське велике князівство. На сьомому щиті й на першому місці зображено київського Архистратига — срібнісі барви, в правиці піднятий меч, в лівиці щит, на блакитному полі. Це зображення й положення Архистратига в імперському гербі виявляє кілька помітних недоліків під геральдичним, історичним і титулярним оглядом. Відносно рисунку та сполуки барв він значно віддалився від своїх перевзорів з часів державності Києва. Вміщення гербу Києва на одному щиті спільно з гербами Володимирсько-суздальської і Новгородської держав є непослідовністю. Якщо це має бути зіставлення староруських великих князівств, то воно дуже неповне, бо пропущено одне із наймогутніших, а саме Литовсько-руське, яке теж припало дичастії Романових. Якщо цей тричастинний герб мав показати історичний шлях постання російської імперії — з Києва, через Володимир-Суздаль і Москву до Петербурга — та нав'язати до київської традиції, то він є тоді історичним фальсифікатом, бо легальним і фактичним продовженням Київської держави було Галицько-володимирське Королівство, з його політичним епігоном — зукраїнізованою династією Гедиминовичів, що володіла в Києві в 15-ому столітті. Київська держава мала на основі середньовічного міжнародного й державного права вищу відність, ніж великокняжу, а саме, царсько-королівську (гл. наша розвідка „Сліди української державності в чужинних гербах“ в „Америці“, ч. 71, 72 і 73, 1956), чого тут не відмічено. Київському гербові належалося в цьому гербовому зіставленні не сьоме, а одне з перших місць. Вміщення на почесних місцях гербів монгольських ханатів вказує зовсім виразно на цілковиту проазійську орієнтацію російської імперії. Одначе, не зважаючи на ціле це принижуюче геральдичне оформлення, київський Архистратиг виразно голосив державну традицію Києва в столітті, в якому не було України на карті Європи.

В другій половині 19-го й на початку 20-го століть Архистратиг знову відживає в українському знаківництві, частинно як емблема російської займанщини України, в противенстві до лева Романовичів, який символізував австро-угорську займанщину, а частинно як другий національний герб побіч золотого лева на блакитному полі. Ці два герби вмістив Михайло Грушевський на обкладинці своєї монументальної Історії Руси-України. Галицькі і буковинські „Січі“ прийняли його перед Першою Світовою війною за свій знак у сполучі з золотим левом. На прапорі Українських Січових Стрільців виднів Київський Архистратиг на блакитному полотнищі, з мечем зверненим вділ у правиці і з золотим галицько-волинським левом на блакитному щиті у лівиці. Подібний знак носили теж перші українські полки в Києві по революції 1917 р. аж до появи закону про тризуб з 22. березня 1918 р. Архистратиг був одною з двох прапорних емблем, під якими молоді українські збройні сили виступили до боротьби за державність.

5. Часи нової державності

Закон Центральної Ради про головні українські державні інсигнії попередила праця особливої комісії, яка на нараді в міністра освіти Української Народньої Республіки остаточно розглянула та оцінила проекти. Ці проекти ділилися в основі на дві частини: геральдичні новотвори і стародавні історичні герби. Між новотворами були золоті букви на блакитному полі („У“, „У. Р.“ і „УНР“), золоті зірки на тому ж полі (сім, що означали б букви в слові „Україна“, або стільки зірок, скільки в новій державі мало б бути земель), золотий плуг на блакит-

ному щиті і т. д. Між історичними гербами були галицько-волинський лев, лицар-козак із самопалом і київський Архистратиг (гл. М. Грушевський: „Український герб“ у „Народній Волі“, Київ 1917, ч. 101 і 153). Комісія відкинула всі ці проекти і 22. березня 1918 р. затверджено, як верховний державний знак, тризуб Володимира Великого. Відкинення Архистратига, як державного гербу, оправдане тільки прибранням країної державної емблеми, тризуба, який репрезентував українську державність в 10-ому і 11-ому століттях, тобто в часах повної самостійності й соборності, найвищої могутності та одинокої в минувшині України імперії, і який є найстрашим державним знаком України, зате воно неоправдане вмотивуванням комісії, яка неслухняно закидала київському Архистратигові брак державної і навіть української традиції, вважаючи, що його принесено з Польщі та прищеплено Україні від часів Люблинської унії. В одні інших історичних українських гербів, не беручи під увагу тризуба, архистратиг „за значенням своєї історично-геральдичної символіки гідний був, безперечно, зайняти перше місце“ (М. Битинський: „Державні інсигнії України“, 1949, ст. 48).

Постать Небесного Воїна була однак так нерозривно пов'язана з українською духовістю, що цей стародавній герб таки віджив на деяких державних інсигніях і урядових документах самостійної України. Архистратиг з піднесеним мечем у правиці виднів на прапорі Командуючого Українською Чорноморською Военною Флотом з 1918 року. Таким чином опікун українського війська знайшов почесне місце на інсигнії українського моряцтва і це зовсім природно, що київський Архистратиг, як опікун усіх Збройних Сил України, з'явиться в майбутньому і з емблематикою Українських Повітряних Сил. 1918 р. замовило правительство Західної Української Народної Республіки в державній друкарні у Відні лому ужиткову серію поштових марок, зложену з п'яти куп'юр. На ній зображений Архистратиг, увінчаний Володимировим тризубом, з піднятим мечем у правиці і з гербовим щитом з галицько-володимирським левом у лівиці. Марки були виготовлені і передані Урядові Уповажнених Диктатора ЗУНР 1920 р. на еміграції, і їх уже не використовували в поштовому обігу в Україні. На недавно відкритій ще одній ужитковій серії поштових марок ЗОУНР з 1919 р., яка майже чотири десятиріччя була невідома філателістичному світові, видніє теж на чотирьох перших куп'юрах київський Архистратиг з двома піднятими влору мечами, що є дуже цікавим зображенням в історії цього гербу. На рисьмох дальших куп'юрах цієї серії вміщено частинно галицько-володимирського лева і частинно тризуб. Ці дві серії з рисунками архангела, як безсумнівні державні документи ЗУНР і ЗОУНР, є доказом соборницького наставлення синів Галицької землі в такі трагічні для цієї волости роки і соборницьким є київський Архистратиг і сам по собі, як Покровитель України і опікун усіх її збройних сил.

По упадку української державности в двадцятих роках набирає він нового значення. До 1939 р. вважається він емблемою советської займанщини України побіч трьох інших емблем: лева для польської, гербу Буковини для румунської і гербу Підкарпатської Русі для чехословацької займанщини. Він появляється в емблематиці ветеранських організацій, переважно придніпрянських і широко вживається в Галичині (напр. різьби ча владичому престолі в Спасівській (Преображенській) церкві у Львові, на обгортці журналу „Рідна Школа“, що появляється там же до 1939 р. і т. д.).

Сьогодні вважаємо київського Архистратига не тільки історичним клейнодом і алегоричною постаттю Небесного Покровителя України з її

Збройними Силами, але теж дійсним гербом столичного міста Києва і Київської землі. Щораз частіше появляється він в українській практичній геральдиці, тобто в гербовому мистецтві, щораз виразніше зарисовується перед українським загалом велика державницька і чисто українська минувшина цього гербу, і треба теж відмітити, що наші сучасні мистці відтворюють його на основі класичних первовзорів. На творах В. Січинського, М. Битинського та інших обзнайомлених з нашим гербовим мистецтвом мистців представлений він згідно з його староукраїнською традицією та з вимогами української геральдики: на малиновому (багровому) щиті срібний архангел з золотою гльорією, з ляборумом у правиці, яким поражає змія, і з володарським яблуком у лівиці. Слід було б теж відрізнити в мистецьких зображеннях міський герб Києва від земського гербу Київщини. Відносно міського гербу була б найкраща зручна синтеза двох історичних гербів столиці: архангела і магістратської „Куші“, причому найвигідніше було б умістити червоний гербови й щит із срібним самострілом у лівиці архангела. В проєкті великого державного гербу України виконаному М. Битинським видніє архистратиг як один із щитодержців, себто він стоїть праворуч блакитного щиту з золотим тризубом — основної частини гербу. Щитодержці згідні з традицією великих державних гербів європейських держав і було б доцільно, щоб законом самостійної України затверджено Архистратига в цьому ж виді в найвищій національній інсигнії — великому державному гербі. Дальші досліді над історією цього стародавнього гербу є поважним завданням українських науковців-знакознавців, бо відносна наукова література все ще, на жаль, досить убога й неповна. Тому з радістю треба відмітити, що в нашому знакознавстві помітні в останніх роках деякі труди в цьому ж напрямі.

Київський Архистратиг супроводжав український нарід на його твердому життєвому шляху через вісім століть. Його гербове значення і його зображення змінювалися, як змінювалася доля нації. Незмінна була тільки його символіка, як вислів нашої духовости і Провидінням дана напрямна для України — Святого Воїна в боротьбі проти темних сил.

Олександр Домбровський

Переказ про Апостола Андрія на київських горах в історичному навітленні

Пам'яті великого українця зі Святоюрської Гори —
Митрополита Андрея графа Шептицького.

Святкування 1000-літніх роковин християнства на Україні насуває зв'язані з ним теми і спонукає спинитися над фактом, що сліди християнства на українських землях помітно далеко ще до історичних часів України. Перші сліди християнства в античній Україні знаходимо вже в 4 ст. нашої ери. Вихідною точкою всіх тих найстраших слідів є відомий переказ про перебування апостола Андрія на київських горах, якому й хочемо присвятити трохи уваги.

Духова експансія християнства мала від самого початку універсальний характер. Як у догматичних правдах, так і в етичних принципах християнської Церкви апостольської доби були видні всюди елементи універсалізму, тобто всесвітнього засягу й вічності Христової науки. Християнство від са-

мого початку не було локальним віруванням вузького палестинського масштабу, тільки універсальною релігією, яка захитала підвалини римської імперії не лише в духовому, але й соціальному і навіть політичному аспекті. Універсальна ідеологія християнства (універсалізм ідеї спасення) стала могутнім теологічно-психологічним чинником в процесі духової експансії, тобто евангелізації тодішнього світу. Обидва ті елементи — універсалізм ідеології та евангелізаційного розмаху знаходять свій глибокий вислів у словах Христа: — Дана мені всяка власть на небі й на землі. Ідіть же, навчайте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і святого Духа, навчаючи їх додержувати всього, що я заповідав вам. І ось я з вами по всі дні, до кінця світа (Мат. 28:18-20). Отже Христос як Володар всесвіту наказує своїм ученикам, по закінченні своєї учительської місії, голосити Його науку „всім народам“. Біблійна реляція з Діянь Апостолів про зіслання Святого Духа й дар апостолів говорити різними мовами в цілі евангелізації сусідніх, а відтак і дальших народів — це підготовка до дії, заповідженої Христом. Вже в початковому процесі евангелізації народів в апостольській добі подибуємо певну організаційну схему, згідно з якою одна група мала вести місійну акцію серед жидів, а друга серед поган. В другій групі вибивається своєю жертвенністю і талантом новонавернений фарисей, ученик Гамаліїла, Савло з Тарзу, названий відтак Павлом. Його місійні подорожі по Малій Азії, Греції, Македонії та до Риму — отже по великих на тодішній час просторах середземноморського басейну — виявляють його незламний характер та місійного духа цього апостола поган і першого ідеолога християнства. Та переможний похід християнства обмежився до теренів Малої Азії, Балкану й метрополії римської імперії. Місійна акція ревнителів апостольської Церкви набиравла щораз більших розмірів. Апостол Павло в полеміці з своїми противниками, які не хотіли зірвати з юдаїзмом,¹⁾ підкреслює універсалізм ідеї спасення в своєму листі до Колосян (3:11), кажучи, що перед Богом „нема грека, ні жидовина, обрізанця й необрізанця, чужоземця і скита, невольника й вільного, а все й у всьому Христос“. До речі буде звернути увагу на те, що апостол згадує крім „грека“ й „жидовина“ ще й „скита“, себто етнічне поняття східноєвропейського терену, а в тому й античної України. Як відомо, назви — „скит“ і „Скитія“ були збірним етнічним поняттям, яке з бігом часу перемінилося на географічне в тому змислі, що скити завоювали східноєвропейські простори та накинули тій території й її мешканцям — автохтонам — свою етнічну назву. Тому й автохтонне праукраїнське населення виступало в античній історіографії й письменстві під тою збіркою назвою — „скити“, а територія античної України під назвою — „Скитія“. У зв'язку з інтерпретацією поданого вище тексту з листа до колосян дехто міг би припускати, що згадуючи популярну в античному світі назву „скит“, автор листа мав на думці варвара взагалі у протилежності до грека, бо скити-завойовники були в античному світі уособленням варварства й примітивізму. Та аналіза тексту не зовсім покривається з таким висноженням. У поданому тексті згадується окремо чужоземця, в оригіналі — барбарос (в перекладі Лютра — Ungrieche), а окремо скита, так що в грецькому оригіналі виступають побіч себе два окремі поняття, одне загальне, а друге етнічне (барбарос, скитос, в латинському перекладі — Barbarus, et Scythia).²⁾ Це вказувало б радше на те, що автор листа до колосян не жив у даному випадку назви „скит“ у значенні частини всіх варварських народів, лише як окреме етнічне поняття, популярне в античному

1) Meyer E., Ursprung und Anfänge des Christentums, 3 Band, Stuttgart und Berlin, 1923, p. 486-7.

2) Novum Testamentum graece et germanice (E. Nestle), 13 Auflage, Stuttgart, 1929. — Novum Testamentum graece et letine (edidit Augustinus Merk S. T.), Roma, 1933.

світі як для грека, так і для жидовина. Грецька колонізація північного бережжя Понту, започаткована вже в 8—7 столітті до нашої ери, зв'язала економично, культурно і навіть певною мірою політичними вузлами грецький світ з ант. Україною. Коли апостол Павло писав вище згадані слова в листі до колосян, згадуючи при тому „скита“, антична Україна була вже около 8 століть зв'язана з грецьким світом. Грецька історіографія на чолі з Геродотом і письменство були переповнені вістками про античну Україну й сусідні терени східної Європи. Східноєвропейський терен увійшов навіть частинно, як географічне тло, до грецької мітології. Поняття про Скитію та її войовничі народи не були зовсім чужі й для жидівського світа античної доби, хоч і базувалися на інших критеріях пізнання, трохи відмінних від грецьких. Найстарші джерела античного світа інформують нас, хоч дуже скупо та неясно, про те, що при кінці 8-го і в початках 7-го століть до нашої ери культурні вже тоді малоазійські держави потерпіли дуже в наслідок досить частих набігів номадних племен, які з евразійських степів вдиралися кавказькою брамою до Малої Азії, нападали на тамешні держави, грабили все й нищили. Та номадна язва була загальною занадто античним історикам і письменникам, а її традиції вдержалася цілими віками, майже до кінців античної доби. Ті набіги приписували номадам, які жили в степах на границі евразійського континенту, отже кімерійцям і скитам. Згадані напади не були позбавлені також і політичного підложжя. Під час вибухів різних повстань і заворушень проти асирійських можновладців, підбиті малоазійські народи кликали собі на поміч кімерійців. Асирія настільки числилася з поважною тоді силою евразійських номадів, що навіть визнала державну незалежність скитів і тим з'єднала їх для своєї політики й порізнила скитів з кімерійцями, які часто сприялися з ворогами Асирії. Скити не обмежувалися лише до набігів на пограничні території. Вони запускалися у глибину малоазійського континенту й дійшли були навіть до південної частини Палестини. Тут щойно Псамметих I був змушений й викуплюватися багатими дарунками. Ті далекі походи найшли правдоподібно свій відзвук у книгах старозавітних пророків, як це припускають деякі вчені.³⁾ Маємо на думці пророка Єремію (Єремія 1:14-16, 4:6-7, 6:22-26, 25:9 і 11, 50:41-43) і Софонію (Софонія 2:4, 10, 13). Єремія⁴⁾ уважає, що згадку пророка Єзекіїла (38:2 і далше) про Гога також треба в'язати з відгомоном скитських набігів на малоазійський терен, а Еберт⁵⁾ висловлює думку, що згадані набіги евразійських номадів є одним з важніших політичних явищ в старозавітній історії та що вони, згідно з тодішніми віруваннями, як вислів Божої кари, вплинули на реформи царя Йосії (около 620 р. до нашої ери) й на впровадження чистого, без поганських домішок, культу Ягве. Єремія висуває навіть погляд, що таблиця народів з Genesis 10:2 назва Gomer, а в асирійських написах Gimirrai — відповідає назві кімерійців. Також назва Askenas — Ashkenaz (асирійське — Aschkuza) з Genesis 10:3 дехто в'яже із скитами. Тому Єремія каже, що до таблиці народів з Genesis 10 пасує лише 8 століття до нашої ери, тобто доба набігів кімерій-

3) Wolf Wilhelm Grafen Baudissin, *Einleitung in die Bücher des Alten Testaments*, Leipzig, 1901, p. 379, 428, 555. — Gibellino-Kraseninnicowa M., *Gli Sciti*, Roma, 1942, p. 113 і далше. Winckler H., *Geshichte Israels*, I, Leipzig, 1895, p. 184-6. Lehmann-Haupt C. F., *Israel*, Tübingen, 1911, p. 133.

4) Jeremias A., *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, 4 Aufl., Leipzig, 1930, p. 161-6. — *The Jewish Encyclopedia*, vol. 11 (New York and London, 1905), p. 13b. — Keil C. F., *Biblical Commentary on the prophecies of Ezekiel*, vol. 2, Elinburgh, 1876, p. 159-60.

5) Ebert M., *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, p. 107.

ців і скитів. Отже, як бачимо, пам'ять і поняття про євразійські народи, головню про кімерійців і скитів у старій жидівській традиції були збережені та підсилювані новішими історично-етнографічно-географічними даними пізнішої античної історіографії й письменства. На підставі поданого матеріалу з історичної перспективи старшого періоду античної історії можна здогадуватися, що апостол Павло згадав скитів не випадково, як синонімом тодішнього загального варварства, лише як існуюче в античному світі, відоме грекові й жидовинові етнічне поняття, якого географічне тло — Скітія могла бути предметом зацікавлення для перших піонерів християнської місії, як, наприклад, чорний континент для сучасних християнських місіонарів. На тлі таких міркувань можемо краще зрозуміти вістки пізніших історичних джерел про включення Скітії до плану місійної діяльності апостолів.

Першим євангелистом Скітії, тобто античної України, мав стати, згідно з найстаршою традицією, апостол Андрій Первозваний. Джерела говорять про те безпосередню, або посередню. І так Іпполіт (3 вік), який пише про дванадцять апостолів, каже, що „Андрій проповідував скитам і тракійцям“ (не подаємо грецького тексту з технічних причин). Евзебій, єпископ палестинської Кесарії в першій половині IV в., пише у своїй Церковній Історії (книга 3), що „із святих апостолів і учеників нашого Спасителя, розсіяних по всьому світі, Тома, як каже передання, пішов до Партії (країни партів — О. Д.), Андрій до Скітії, Іван в Азію...“ Дідим Александрійський (род. околo 310 в Александрії, названий „Сліпим“, бо ще в дитинстві втратив зір, умер околo 395 р.) у своїм дворі „Про святого Духа“ (De spiritu sancto, розд. 5) пише, що „Ісус, посилавши апостолів проповідувати євангелію, сказав: „Прийміть Духа Святого“ і „Йдіть, навчайте всі народи“. А далі автор джерела каже: „Бо хоча всі апостоли були вислані рівночасно до всіх народів, то дехто до Азії, дехто до Скітії, а деякі до інших розкинутих народів“. Аврелій Пруденцій Климент (старохристиянський поет, 348—413), згадуючи в „Апотеозі“ (вірші 424—432) Скітію, пише: „Євангельський голос злагіднював проникаючим словом скитське завзяття“. А Евхерій (ліонський єпископ, околo 434-50 pp.) каже: що... „Андрій розворушив Скітію проповіддю“ (Instructionum liber I, De actibus apostolorum). І вкінці джерело з часів вчасного середньовіччя, Епіфаній:⁶⁾ Але Андрій і Йоан задержалися в Ефесі і навчали. І сказав Господь Андрієві: Иди в Битинію, а я буду з тобою, куди ти не підеш, бо Скітія очікує тебе.

З вище поданого видно, що в згаданих джерелах говориться безпосередню про місію апостола Андрія у Скітії, або згадується лише про євангелізацію Скітії. Та можна припускати, що навіть ті джерела, які не згадують про апостола Андрія, треба радше зачислити до проблеми переказу згаданого апостола, бо вони, здається, завчасні, щоб їх віднести до пізніших слідів християнства в античній Україні. Перші сліди християнства в Україні походять з IV віку. Зрештою у Дідима з тексту видно зовсім ясно, що тут іде про Андрія Первозванного, бо згадується апостолів (Бо хоча всі апостоли... деякі до Скітії...). А в Аврелія Пруденція Климента, який каже поетично, що „євангельське слово своїм проникненням ослабило скитські морози“ (друга половина IV і самий початок V ст.), відчувається радше апокрифічний елемент з переказу про апостола Андрія.

Так отже вище наведені джерельні дані виказують існування найстаршої традиції (III—IV ст.) про побут апостола Андрія у Скітії, яку мусіла, очевидно, попередити усна традиція від апостольських часів. На тлі оповідань і переказів про місійні подорожі апостолів, а в тому й апостола Андрія, по-

⁶⁾ Epiphanius, De vita et actibus et morte sancti, et plane laudandi, et primi vocati inter apostolos Andreae, Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, vol. 120, Parisiis, 1880, p. 230.

стала в перших віках християнства обширна апокрифічна література,⁷⁾ переповнена фантастичним елементом, що мала „доповнювати“ Діяння Апостолів з біблійного канону. Згадані апокрифи нагадують в дечому відомі в античному світі одисей і робінзонадні оповідання з їхнім подорожничо-фантастичним елементом. Припускаючи, що усна традиція про побут апостола Андрія у Скитії мусіла мати якийсь вплив на зміст апокрифічного матеріалу, який відносився до особи даного апостола, не від речі буде згадати про так звані „Андріївські акти“, тобто про місійну діяльність апостола Андрія, подану в апокрифічній редакції. З цілого апокрифічного матеріалу про даного апостола заслуговує на увагу згадка про перебування його серед людодів. Тенденційність оповідання про побут і місійну діяльність апостолів серед людодів мала подвійне завдання. По-перше, ставила побіч себе близько два світи — християнство і варварство докільних народів, щоб на тлі духової тьми варварства представити маркантніше духове світло християнської науки, а по-друге, щоб одягнути апостолів в ореол мучеництва за Христову віру. Ті два мотиви — пропагандивний і мартирологічний, доповнені цілою низкою різних чудес та схоплені в рямці фантастичної фабули є головним тоном змісту всієї апокрифічної літератури, а зокрема апокрифічного матеріалу про апостола Андрія в так званих „Андріївських актах“. Ідеальним географічним тлом для оповідання про побут і місійну діяльність апостола Андрія серед людодів могла бути очевидно Скитія, тобто територія на північному побережжі Понту. Евразійський терен, якому скити-завойовники накинули, яких 8 століть перед добою апостола Андрія, свою назву, залишився в очах античного світа даліше варварським, незалежно від тих змін, які там зайшли в наслідок грецького колонізаційного руху та високої хліборобської культури автохтонного населення античної України, що попередила на цілі століття грецьку колонізацію північного побережжя Понту. Назва скитів і опінія скитського варварства немов прилипли в античному світі до терену східної Європи й покутували ще й тоді, коли на східноєвропейських степах запанували переможні сармати, а по політичній могутності скитів уже й сліду не стало. Опінія античного світа зв'язувала вище згадані терени також з виявами канібалізму. Реляції Геродота з його етнографічного опису Скитії підкреслюють часто варварство і навіть згадують про канібалізм серед народів евразійського терену. Описуючи воєнні звичаї скитів, батько історії, Геродот, розводитьсь над тим, як то скити скальпують своїх ворогів та з їхніх голов роблять собі посуд до пиття (4, 64—65). До жорстоких народів Скитії зачисляли й таврів, мешканців Тавриди, які згідно з відомостями Геродота жертвували корабельних розбитків своїй богині, розбиваючи їм цілком голову, і скидали мертві тіла зі скали в море, а відтілі голови вбивали на паль. Таври мали жити з грабежей і війни (4, 103). Геродот згадує також і про андрофагів, які „мають найдикиші звичаї з усіх, вони не знають правди й закону в них не має ніякого. Вони одні з цих народів (Скитії) їдять людей“ (4, 106).⁸⁾ Як відомо, Геродотова Скитія стала до певної міри канонем для представників пізнішої античної історіографії. Тими відомостями кормився античний світ довгі століття, тому й не диво, що Скитія в очах античного цивілізованого світу залишилася аж до початків нашої ери, тобто християнства, майже такою, якою була в Геродотовій добі. Кейв⁹⁾ має до певної міри слушність, коли вважає, що стара традиція негостинності Понту також причинювалася до згаданої опінії мимо того, що прастара

7) Tischendorf C., *Acta apostolorum apocrypha*, Lipsiae, 1851. Lipsius R. A., *Die Apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, I Band, Braunschweig, 1883, p. 543-622.

8) Український переклад Теофіля Коструби (Львів, 1937).

9) Cave W., *The lives of the apostles*, Oxford, 1840, p. 341.

назва „аксейнос“—негостинне перемінилася згодом на „евксейнос“—гостинне. А Мюленгоф¹⁰⁾ уважає, що андро- чи антропофати Скитії стали центром фантастичних оповідань про канібалів в античному світі. Як бачимо з вище наведеного, Скитія була наче вимірним географічним тлом для фантастичної фабули апокрифу про діяльність апостола Андрія серед людодів. Та фантастичність фабули вплинула й на географічне тло даного апокрифу. Місто людодів, в якому виступають апостоли Андрій і Матей, льокалізовано не на північному, лише на південному малоазійському побережжі Понту, напроти Тавриди. Отже географічне тло було зв'язане з малоазійським побережжям Понту, тоді, як ціла „етнографічна“ атмосфера апокрифу про діяльність апостола Андрія серед людодів нагадує Скитію, а в тому, можливо, Тавриду. Загальне географічне тло є отже тут певного роду дуалізмом двох понять — льокалізування на малоазійському побережжі Понту і, так сказати б, етнографізування атомсферою варваризму й канібалізму Скитії. Гутшмід¹¹⁾ припускає, що тими людодіями, серед яких мав перебувати апостол Андрій, могли бути скитські племена, а в тому й таври. Подібно думають і інші дослідники, які застановляються над тим, чи не належало б радше зв'язувати географічне тло даного апокрифу з Тавридою.¹²⁾ Цікавим моментом апокрифів є між іншим і те, що в переказах про апостолів Андрія і Петра находимо спільні мотиви. Пояснюється це звичайно тим, що Андрій був братом Петра. А в наслідок того, що Петро мав бути визначнішою постаттю від Андрія, перекази про нього більше опрацьовані й поширені.¹³⁾ У зв'язку з тим варто пригадати, що згаданий апокриф „Андріївські акти“ не заховався до наших часів у своїй первісній редакції, лише в католицькій переробці, де, як каже Гарнак¹⁴⁾, все є „забарвлене одним католицьким кольором“.¹⁵⁾ Цей факт також послаблює вартість даного апокрифу з історичної точки погляду. Та можна припускати, що гльорифікаційні елементи в апокрифічному матеріалі про апостола Петра є, можливо, пізнішими інтерполяціями католицької редакції. Крім того різниці між грецьким текстом і перекладами, отже латинським (який до нас не дійшов у безпосередній формі), сирийським, етіопським, англосаксонським і врешті слов'янським, різниці й інтерполяції в текстах рукописів, як виказують досліди,¹⁶⁾ насувають труднощі в інтерпретації тексту.

¹⁰⁾ Müllenhoff K., Deutsche Altertumskunde, 2 Band, Berlin, 1887, p. 183.

¹¹⁾ A. v. Gutschmid, Die Königsnamen in den apokryphen Apostelgeschichten (Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge, 19 Jahrgang, Frankfurt am Main 1864), p. 392-3.

¹²⁾ Flamion J., Les actes apocryphes de l' Apotre André, Louvain, 1911, p. 313. Reinach S., Les apotres chez les anthropophages, Annales du musée Guimet, Bibliothèque de vulgarisation, t. 15, (Paris, 1904), p. 85.

¹³⁾ Krauss S., Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen, Berlin, 1902, p. 228.

¹⁴⁾ Harnack A., Geschichte der altchristlichen Litteratur, 2 Theil, 1 Band ((Die Chronologie), Leipzig, 1897, p. 543-4.

¹⁵⁾ Hennecke E., Neutestamentliche Apokryphen, Tübingen und Leipzig, 1904. p. 460. Franko Ivan, Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den Apokryphen des Neuen Testamentes. II. Zu den gnostischen Periodoi Petron. Geitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, 3 Jahrgang (1902).

¹⁶⁾ Bonnet M., La Passion de l' apotre André en guelle langue a-t-elle été écrite Byzantinische Geitschrift, Band 3 (1894). — Schermann Th., Propheten — und Apostellegenden (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 3 Reihe — 1 Band, 3 Helft), Leipzig, 1907. Сперанскій М. Н., Апокрифическія „Дѣян'я ап. Андрея“ въ славяно-рускихъ спискахъ, Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, т. 15, вып. 2 (Москва, 1894).

Антична традиція, яка говорила про побут апостола Андрія у Скітії, відбилася в первональній літописі Нестора. Починаючи розповідь від найдавніших часів „откуда есть пошла руская земля“, літописець згадує і про побут апостола Андрія на київських горах. Він каже: Оньдрію учашу въ Синопии и пришедшу ему въ Корсунь увѣдѣ, яко изъ Корсуны близъ устьѣ Днѣпръское, и въсхотѣ поити въ Римъ, и проиде въ Римъ, и проиде въ вустѣ Днѣпрское, и отголе поиде по Днѣпру горѣ, и по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ. И заутра въставъ и рече къ сущимъ съ нимъ ученикомъ: „видите ли горы сия? яко на сихъ горахъ восияетъ благодать Божья; имать градъ великъ быти и церкви многи Богъ въздвигнути имать. И въшедъ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся Богу, и сълѣзъ съ горы сея, идеже послѣже бысть Киевъ, и поиде по Днѣпру горѣ . . . И иде въ Варяги, и приде въ Римъ . . . Оньдрѣй же, бывъ въ Римѣ, приде въ Синопию. (В перекладі є згадка про „Новгород“, де апостол мав бачити, як „новгороди“ купаются в банях.). Як бачимо з самого початку оповідання, літописець, згадуючи Синопу, нав'язує до античної традиції перебування апостола Андрія в місті людодів з „Андріївських актів“, отже з того виходило б, є під впливом апокрифічної редакції тої традиції. Прикметне тут і те, що разом із Синопою літописець згадує також Корсунь. Все інше в переказі має характер руської редакції. Ідучи до Риму шляхом „у варяги“, тобто Дніпром угору, в сторону Балтики, апостол вступає по дорозі на беріг, де мав відтак стати Київ, виходить на київські гори, благословить їх та ставить на них хрест. А потім іде далше своєю дорогою. Як відомо, Літопис Нестора не дійшов до нас в оригіналі, тільки в пізніших літописних списках. Оповідання Літопису про перебування апостола Андрія на київських горах виступає майже однаково в літописних списках. На увагу заслуговує лише те, що коли в Літописі за Іпатським списком подано — „і по приключаю Божію“, то в інших літописних списках (Лаврентіївському, Кенігсберзького або Радивилівському і пізніших — Софійському й Ніконовському) є лише „і по приключаю“. Зворот — „і по приключаю Божію“ нагадує, може, в дечому зворот Епіфанія: „І сказав Господь Андрієві: Иди . . . бо Скітія на тебе очікує“, тобто підкреслює Божу інгеренцію в історію побуту апостола Андрія на київських горах. Сама фабула, на підставі якої апостол Андрій у своїй подорожі до Риму вибрав путь „у варяги“, щоб тим шляхом дійти до метрополії римської імперії, є, очевидно, фантастична. Дуже можливо, що автор переказу (якось особа або народна словесність) старався якось „спрагматизувати“ історію побуту апостола Андрія на київських горах, або спираючись на ідеї апокрифічних подібностей у переказах про двох братів — апостолів Андрія й Петра, — заставляє Андрія йти до Риму, з яким церковна традиція зв'язує особу його брата Петра. Переказові про побут апостола Андрія на київських горах присвятив досить місця у своїй праці Голубинський.¹⁷⁾ Одначе мериторична й методологічна сторінка його дослідів в цьому питанні залишає досить багато побажань. Ігнорування джерельного матеріалу, відсутність історичного наświetлення переказу та виказання принайменше в даному випадку побіжного розуміння античної епохи послаблює вартість його дослідів у відношенні до даного переказу. Голубинський каже, що автор переказу міг умисно повести апостола Андрія до Скітії, тобто Скітія могла бути ціл्लю його поїздки, але тоді апостол мав би проповідувати людям, а не благословити незамешкані гори. Коли б апостол голосив євангеліє людям у Скітії, то виходило б, що вони його не прийняли й були глухі на його слова. Тому треба було заставити апостола Андрія відвідати Скітію лише мимоходом, по дорозі до Риму, щоб зберегти добру славу наших предків. Він висуває здогад, що переказ про апостола Андрія постав уже після зрадагування Літо-

17) Голубинський Е., Исторія русской церкви, т. I. Москва 1901, стор. 19—34.

пису і є пізнішою вставкою, бо, мовляв, у наших предків мусіло зродитися бажання побуту апостола на київських горах шойно тоді, коли вони духово зросли в християнстві, а не зараз після його прийняття. Голубинський забуває, що християнство існувало в Україні далеко ще до його офіційного прийняття за князя Володимира. Але якби навіть числити від часів Володимира, то було досить часу, щоб християнство вкорінилося сьак-так якщо не в маси, то бодай в якусь верству, або в одиниці в Україні. Первоначальний Літопис доведений, як відомо, до початків XII ст. (до 1110 р.), отже від Володимира до початків XX ст. християнство могло вкорінитися серед тодішніх освічених кругів, що свій патріотизм до руської землі пов'язали з елементами християнського апокрифу. Перша церква апостола Андрія була побудована в Києві за Всеволода Ярославича в 1086 р., каже далі Голубинський, але це не значить, щоб так рано міг уже існувати переказ про відвідини апостолами того місця, де відтак став Київ. Скоріше можна припускати, що існування церкви могло впливати на формування переказу. Тут Голубинський уже зовсім не має рації, бо історично-психологічною базою формування переказу могла бути в першу чергу стара традиція побуту апостола у Скітії. Та ж сама традиція мусіла найправдоподібніше популяризувати культ апостола Андрія, наслідком чого появлялися церкви під його патронатом. Грушевський¹⁸⁾ повторює за літописцем, що князь Всеволод був великим прихильником Церкви й духовенства та фундував кілька монастирів — св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія, фундований для його доньки Янки (Анни), яка в ньому постриглася. Тут мимоволі може виринути питання, чому Всеволод не зв'язав фундованого для його доньки монастиря з патронатом св. Анни, лише св. Андрія. Правдоподібно саме тому, що культ апостола Андрія був уже популярний бодай в освічених кругах до часу постання монастиря. В даному випадку популярний культ св. Андрія міг спричинити, що Всеволод зв'язав ново побудований монастир з його патронатом, а не відворотно, як це хотів би Голубинський, що церква св. Андрія спопуляризувала культ її патрона. Представляючи комунікаційні труднощі за часів Геродота, автор історії Церкви каже, що від часів Геродота до апостола Андрія не багато змінилося. Та Голубинський мабуть забув, що задовго до Геродота, бо вже в 7. ст. до нашої ери, греки вешталися по північному побережжі Понту і запускалися в глибину континенту. Але й із опису Геродота легко пізнати автопсію, тобто, що Геродот був правдоподібно десь в околицях Ольвії, а може й запускався в глибину континенту на кілька днів плавби рікою. Подорожі апостола Павла до Риму, по Малій Азії, до Греції й Македонії не були коротшим шляхом від дороги до Тавриди. Голубинський з донкіхотським завзяттям увесь час „крушить копії“ у змаганні з ідеєю побуту апостола Андрія на київських горах, до якої й без цього дослідник критично наставляний. Висуваючи всі можливі аргументи проти побутання апостола на місці, де опісля став Київ, автор вривається в відкриті двері. Зовсім інша справа з можливістю побутання апостола на північному побережжі Понту взагалі. Голубинський не має рації, коли таку можливість відкидає згори. Інше питання, чи апостол запускався в глибину континенту, а коли так, то як далеко. Дорога з Малої Азії, чи грецького материка до Скітії, тобто до берегів античної України, була відкрита і „втоптана“ добрих сім століть перед Андрієм. Місійна діяльність визнавців християнізму в добі апостольської Церкви займала від самого початку широке коло по середземноморському басейні, до якого економічно, культурно й політично (римська військова залага в Тавриді) належав Понт з його північним побережжям. Популярна в античному світі Скітія приманювала до себе місіонаря, як чорний континент у нашій добі. А до того всього й антична традиція говорить про побут апостола Андрія у Скітії. Розглянення усіх можливих даних промов-

18) Грушевський М., Історія України-Руси, т. 2, вид. 2, Львів, 1905, стор. 80—81.

ляло б радше за побуванням апостола у Скітії, тобто в античній Україні. Можливо, що Голубинський розвинув лише думку Карамзіна,¹⁹⁾ який також відкидає ідею переказу, кажучи, що ніхто з освічених людей не може її прийняти. Лятурет²⁰⁾ не без слушности каже, що переціплення християнства на північне побережжя Понту належало б завдячувати великою мірою контактові того терену з римською імперією. Присутність римської військової залоги в Тавриді „відварваризувала“ до певної міри той півострів, залюднений жорстокими таврами, та удоступнювала бодай на його побережжі впливи античної цивілізації. Райнах²¹⁾ допускає погляд про побуття апостола Андрія в Тавриді. Можливо, що згадка про Синопу в апокрифі про побут апостола між людодідами („Андріївські акти“) в'яється з фактом існування в Синопі одного з головних ринків торгівлі рабами, спрваджуваними із Скітії. Можливо, що апокрифічна традиція стала підставою для перших слів переказу, де літописець каже: Ондрѣю учашу въ Синопии и пришедшу ему въ Корсунь. Можливо, що Херсонез Таврійський і був тим містом „людодідів“, в якому мав побувати апостол Андрій. В кожному зрештою переказі криється зерно історичної правди, одягнене одначе в легендарні й фантастичні шати.

Ми не знаємо, чи апостол Андрій, який за всякими правдоподібностями міг бути на північному побережжі Понту, зайшов, а якщо так, то як далеко, в глибину української землі. Відсутність конкретних даних і історичної поваги джерельного матеріалу наказує бути обережними у подаванні якихбудь висновків. Для сучасного українства важним є те, що літописець — патріот руської землі, надхнений античною традицією з перших віків християнства включив до найстаршої історії українського народу переказ, який є проречистим і вічно живим символом духово-культурного примату й післанництва Руси-України на терені східної Європи. Цей свій духово-культурний примат і післанництво виказала Україна безчисленними гекатомбами, зложеними на жертівнику безприкладної в історії народів самопосвяти за найвищі ідеали, укриті в символізмі даного переказу. А Золотоверхий Київ — мати руських городів, увінчаний прастарою традицією апостольської молитви й хреста Христового ученика — Андрія Первозванного заслужив собі своєю величчю, і рівночасно мартирологією, на зрабоване йому пізніше становище Третього Риму. В попелах тої прастарої традиції є укритий мітичний фенікс відродження та невмирущости духово-культурного примату й післанництва України на сході Європи. Таке є призначення України з допущу Провидіння, такий її історичний шлях у мандрівці століть і тисячеліть, вистелений рівночасно терням і лаврами.

Огляди і рецензії

Гейнріх Гейне. Вибрані поезії. За редакцією Леоніда Первомайського. Державне В-во Художньої Літератури. Київ 1955. Ст. 380.

На Гейне можна різно дивитися і різно його розцінювати. Його творчість ділить-

ся на дві різко розмежовані групи. Одна — це особиста лірика, любовного характеру — що належить до найкращого, написаного в ділянці німецької поезії, і друга група — поезія суспільно-політична, від якої багатьом німцям досі ще

¹⁹⁾ Карамзин Н. М., История Государства Россійскаго, изд. 5, т. I, Санктпетербургъ, 1842, Примітка до першого тому (ст. 22, примітка 66).

²⁰⁾ Latourette K. S., A history of the expansion of Christianity, vol. I, New York and London, 1937, p. 106.

²¹⁾ Reinach S., Orpheus, Histoire générale des religions, Paris, 1909, p. 366.

вивертає шлунок. Він же — типовий дво-
едушник-вихрест (і вихованець єзуїт-
ської школи) викпив усе національне ні-
мецьке, всю німецьку історію, релігію
і традиції. Вже сам образ пруського ор-
ла — державного знамени — якому поет
обилює колись повискубувати все пір'я
з хвоста — чого варта! Проте Гайне все
такий поет світової міри, чи це комусь до
вподоби, чи ні, і мав він немалий вплив
і на інші національні поезії, також на
українську. Вибір, про який мова, — це
найповажніше досі видання його поезії
і переклади стоять на справді високому
рівні. Вони — безперечне досягнення
українського перекладного мистецтва.

Серед перекладачів зустрічаємо прі-
звища Лесі Українки, Франка, Рильсько-
го, Тичини, Сосюри, Бажана, Малишка,
Корецького, Голованівського, Первомай-
ського та інших. Фактично, найбільш пе-
рекладів належить Первомайському.
Стиль доби, в якій творили дані перекла-
дачі, відбився і на перекладах, напр., пе-
реклади Л. Українки, зразкові на свій
час, мають багато такого, що сучасний
перекладач оминатиме (здрібнілі слова,
довгі форми прикметників — „ясній“ то-
що). Проте є між перекладами Л. Укра-
їнки речі майстерні, напр.:

І рожу, й лілею, і сонце й голубку,
Я все те, здавалось, любив до загину.
Тепер не люблю їх — одну маю любку,
Дівчину-рибчину, перлину єдину...

(... ich lieb' nur alleine,
Die kleine, die feine, die reine,
[die eine.]

Тут Л. Українка майстерно, і зовсім в
українській пісенній традиції передала
звукову будову цієї ліричної поезії. Ін-
ший її перекладений зразок:

Цілуй, а не клянись мені!
Не вірю я в слова зрадні!
Слова солодкі, — та хотів
Я б поцілунків замість слів...

З погляду літературного звертає увагу
й єдиний переклад М. Коцюбинського:

Як красно на світі! Як небо блищить!
На квітці росинка, мов слізка, тремтить...
Тут вітер пеститься деревцем струнким, —
Там пісня лунає коханням палким, —
А серце розбите так тяжко болить,
Що хтів би в холодній могилі спочить...

Проте, мабуть, найкращі і найближчі

до тону оригіналу переклади дали Бажан,
Голованівський і Первомайський. Бажа-
нові належить переклад „Диспуту“, Пер-
вомайському переклад „Німеччини“. Ось
зразок його перекладу — промови Гайне
до вовків:

Спасибі, що ваша згряя мене
З довірою зустріла,
Тим більше, що кожну скрутну мить
Ви радо ставали до діла.

В мені не помилились ви, —
Варто також відзнаки,
Що ви не вірили тим, хто казав,
Що я перебіг у собаки, —

Що радив я і, дайте лиш час,
Піду в овечі гофрати, —
Подібним наклепникам мені
Не личить вдовідати.

Овеча шкура, що я, часом,
Вдягав, щоб зігріти плечі,
Вірте, не так мене гріла, щоб я
Мріяв про щастя овече.

Я не вівця, не собака я,
Не гофрат, повний жовчі,
Я вовк, як був, і серце мое
І зуби у мене вовчі...

Мова перекладів майже бездоганна,
якщо не рахувати типових москалізмів,
у роді „залп“, „солдат“, „качка“ (гой-
дання!) і, навіть, „Еуген“!

Як сказано, на поезію Гайне можна
різно задивлятися, проте факт появи гай-
нівських поезій для нашого підсовет-
ського читача — багатозначний. Гайне —
вільнодумець, і він учить мислити. А
кожна вільна думка — зараза для совет-
ського згляйхшальтованого способу ми-
слення.

С. Г.

Марта Калитовська, Лірика. Видання
Першої Української Друкарні у Франції.
Париж, 1955. Ст. 32.

Збірка Калитовської — дуже нерівна.
Безперечне багатство почувань, але яко-
їсь завершеної форми вони ще не знахо-
дять, хоч часто до неї наближаються в ок-
ремих строфах чи вдалих поетичних
образах. Її тематика переважно паризька
— Сена, собор Богоматері, паризькі
вузькі вулички, бульвари, Монпарнас,
Паскаль, Бодлер. Логічним був би зв'я-

зск з французькою поезією, але його ще важко встановити. Її матеріял шукає свого поетичного вислову, часом його знаходить, а часом ні. Вчувається ще брак органічності, поетичного і поетичального досвіду. Здебільша те, що вона каже про Париж (а він має вже немалі традиції в нашій поезії) — уже відоме і справжніх відкрить небагато. Часом дратує якийсь легковажний тон загравання з речами і почуттями, що відбивається на ширості поезії.

Часом також вражає, так сказати, анахронізм поетичних образів, напр., у сонеті „Візантійська ікона“ авторка порівнює свою думку до „легкого алюмінію.“ Візантійська ікона — це щось старовинне, що асоціюється з золотом, а алюміній винайдено щойно перед сто роками. То знову її образи не викликають потрібних асоціацій, напр., „сни, що п'явками приссались про (?) країну пахучих пшениць“, „тиск долонь, мов утятин мечем“ (?), „став закований в лілеї“, „прецизно кована грав'юра“, „бігали дрібною ходою“, „сум — немов крихкий дрючок“, „кутий алмаз“ (ніби алмаз хтось викоує?). Все це образи і порівняння мало продумані, непереконаливі. А водночас, поруч, стрічаємо суто поетичні образи: „мелодії незгашених октав“, „ліниві руки — мов плетіння віт“, „соняшний дощ“, „сонце сховано в сіру скриню“, „дощ не срібний, а зажурений“ тощо. Але ці вдалі образи не такі сміливі і багаті як наведені вище.

Збірка Калитовської читається з нерівними і розбіжними почуттями. Авторка має незаперечні потенціальні можливості віршувати, але без дисципліни. Чому б не взяти її звідти, де вона лежить так близько — від французької поезії?

С. Г.

ІВАН ТРУШ. Нарис про життя і творчість **Г. Островського.** „Мистецтво“, Київ, 1955. Ст. 40+15 репродукцій.

Від якогось часу почали на підсоветській Україні появлятися індивідуальні монографії українських мистців. Видана спочатку 30-их рр. серія монографій в-ва „Рух“ у Харкові має сьогодні вартість більш текстово-документальну, бо самі репродукції творів у них дуже вбого зроблені і відбиті та не дають майже ні-

якого поняття про мистецтво даного творця. А втім, ця серія монографій давно була засуджена як буржуазно-націоналістична і з її авторів ледве чи хто ще при житті. В тій серії, власне, й була вже видана монографія Труша з текстом В. Хмурого („Рух“, Харків, 1931), що досить невдало пробував пристосувати Труша до панівних у советськім мистецтвознавстві соціологічних поглядів. Заплутавшись у роз'яснюванні імпресіонізму, Хмурий відкрив, що українські мистці „втягнули імпресіонізм до політичної боротьби як чинник української державности“ та вкінці договорився до якогось „куркульського імпресіонізму“.

Фактично, Труш був імпресіоніст, один з перших у нашому малярстві. Монографія Островського, замість це з'ясувати, тільки й займається тим, щоб доказати, що Труш — реаліст, близький до російських художників-реалістів. Імпресіоністичні впливи автор признає Трушеві тільки в раннім періоді його творчости, коли то він працював у майстерні Яна Станіславського, який „на жаль, — як пише автор — перебував під сильним впливом імпресіонізму“. Всі намагання автора йдуть на те, щоб змонтувати якусь групу (яка ніколи не існувала) західно-українських мистців реалістів, куди він зачисляє ще О. Кульчицьку, А. Манастирського і Й. Куриласа (автор думає, що він називався „Курилас“). З цих мистців, як відомо, Кульчицька належала не до реалістів, а радше до т. зв. сецесіоністів віденської школи, що оперували певним декоративним принципом, а Манастирський і Курилас були мистці академічної школи, загально шановані й потрібні, але далекі до того, щоб бути єдиними й головними представниками зах.-українського малярства. Островський дбайливо оминає згадку про будьяких інших Трушевих учасників — ні слова немає про Новаківського чи Холодного, двох майстрів Трушевої генерації, що були такі діяльні у Львові і що, власне, більш сучасним підходом до творчих завдань трохи усунули в тінь спокійного і зрівноваженого Труша. На основі монографії необізнаний читач довідається про неіснуючу „класову боротьбу“ в лоні зах.-українського мистецтва, де з одного боку стояла група згаданих художників-реалістів, а з другого „реакційні си-

ли“, „які групувалися навколо буржуазно-націоналістичної Асоціації Незалежних Українських Мистців — АНУМ“. Фактично, ніякої клясової боротьби не було, а була нормальна в кожному культурно розвинутому суспільстві боротьба мистецьких генерацій за все новий творчий вияв. Тут молоді робили дослівно те саме, що робив у своїй молодості Труш, коли то він кидався на всі боки і „робив мистецтво“ — для суспільства, якому тоді вистачали дешеві і примітивні виробы домашніх малярів, що й не чували про рухи у світовому мистецтві. Треба згадати, що Труш був завжди ентузіастичним відвідувачем анумівських виставок, а Кульчицький АНУМ улаштувало виставку і навіть видало окрему монографію.

З монографії Островського читач нічого не довідається про мистецькі ідеали Труша, про його мистецькі засоби, зв'язки із світовим малярством, зв'язки з сучасними йому українськими мистецькими імпресіоністами (Бурачек, В. Г. Кричевський), — зате майже на кожній сторінці знайде вигадки про те, як Труш любив російське мистецтво (яке він у свій час випереджував) і як нетерпляче ждав „злуки з великим російським народом“...

Коли вже шукати певних соціальних рис у зах.-українському мистецтві, так вони тісно були пов'язані з національними. Різниця були не між українським, а між українськими і польськими мистцями, фаворитованими їхньою державою, — але даний автор про ці умови знає мало або ніщо. Взагалі треба сказати, що такі писання, які не визнаються в даному матеріалі, роблять жалюгідне враження. А втім, книжка ця — на загальному рівні подібних видань, які тільки зайвий раз показують наскільки советське мистецтвознавство „пасе задніх“ і відстає від проблем, що тривожать і займають увагу мистця сучасної доби.

С. Г.

Der Metropolit, Leben und Wirken des grossen Förderers der Kirchenunion Graf Andreas Scheptyckyj — von Dr. Gregor Prokoptschuk. Mit 66 Illustrationen. Verlag „Ukraine“, München, 1955, S. 300.

Праця д-ра Прокопчука „Der Metropolit“, це дотепер найбільша монографія

про митр. Андрея Шептицького. Написана вона з великим пієтизмом до величної постаті Кир Андрея, автор вложив у неї дуже багато праці, збагачуючи цінним ілюстраційним матеріалом. Книжка видана справді по-європейськи. Повинна вона бути настільною книгою в тих домах, для яких Кир Андрей, одна з найбільших постатей нашої історії й одна з великих постатей історії Вселенської Церкви, був такий близький і дорогий, як були йому близькі й дорогі ми, сучасники його.

Видання такої праці в німецькій мові було конечністю, головню тепер, коли йде процес беатифікації Кир Андрея. Тому треба бути вдячним авторові, що на еміграції, далеко від середовища, в якому жив і діяв Митр. Андрей, зумів зібрати таку багату бібліографію (хоч, як він скромно зазначає, неповну,) і такий цінний ілюстраційний матеріал.

Але (хіба є якась рецензія без „але“?) ми хотіли б, щоб монографія про світлу постать Митр. Андрея була перфектна, тимбільше, що вона призначена в першу чергу для чужинців. І коли саме з цього боку її оцінювати, то треба зауважити, що вона має деякі недоліки, включаючи сюди і не зовсім чи не для всіх зрозумілий заголовок.

Головним недоліком (для чужинців, а для них і видано цю книжку), є, на нашу думку, непрозорість, тобто хіба методологічного характеру. Така велика й багатогранна постать, як Митр. Андрей потребує власної періодизації. Автор поділив свою працю на 26 розділів, з яких деякі мають навіть по 7 підрозділів, так що читач губиться в чужому для себе матеріалі і часто читає про те саме два або три рази (ст. 73, 204; 74, 169). Події з часів станиславівського єпископату перекинені до часів володіння галицькою митрополією і т. п. І все те, що для українця (а ще сучасника) легко зрозуміле й не потребує пояснень, для чужинця мусить мати своє вяснення.

В слід за тим є деяка незгідність з історичною правдою.

1. На стор. 74 автор пише, що назначення галицьким митрополитом тод. станиславівського єпископа Кир Андрея Шептицького, „нарід і єрархія“ стрінули з великою радістю. На жаль, це не так,

а зовсім навпаки, і нарід (тобто тодішня наша інтелігенція) і єрархія стрінули, делікатно казавши, згадане призначення з великою здержаністю, якщо навіть не ворожістю. Досить заглянути до спогадів д-ра Костя Левицького (вже не згадуючи „Діла“ з його вступною статтею в роді „ад майором Польонія гльоріям“, яка спричинила потім уступлення тодішнього редактора „Діла“ д-ра Л. Цегельського, пізнішого автора монографії про Митрополита), щоб зрозуміти тодішні настрої української суспільності. Тому незрозумілими будуть для чужинця слова Митрополита „я українець“, бо навіть таке признание, коли цього ніхто не заперечує. Але таке наставлення і недовіря українського громадянства й великої частини клиру до Митрополита згодом перемінилася, завдяки тій справді „героїчній любові пастиря“, як пише у своїм знаменитім вступі проф. Ціглер, в безмежну пошану, любов і прив'язання до Митрополита. Ця героїчна любов є одною з основних рис Великого Митрополита: правдивою християнською любов'ю він переміг усіх своїх противників, без різниці національності чи політичних переконань.

2. Автор майже цілковито поминув відношення польського клиру та польської влади до митрополита Андрея. Відомий „пацифікацій“ автор присвятив загалом кілька рядків, а тимчасом у такій монографії, як ця, призначений для чужинського світу, цю справу треба було власне обширно вивчити, включно із заявою кард. Гльонда в Лондоні. Бо вже сама та подія, що польські католицькі студенти після торжественного Богослуження в день інавгурації пішли під палату митр. Андрея, і кричали „пан Шептицькі на лятарне“, вистачає, щоб зліквідувати, або бодай підважити опінію про Польщу, як „пшедмужа хшестьціянства“. І тут теж треба було порушити дуже цікаву для чужинського світу подію крадіжки актів (яку двічі порушував The Eastern Church Quarterly), чи акцію Апост. Столиці (головно папи Пія XII) в цій справі, як також і в справі придержання митр. Андрея польською владою.

З дрібних недоліків: 1. не можна писати, що митр. Андрей був „останнім митрополитом галицької України“ (ст. 31), бо вже, коли йде про останнього — май-

мо в Бозі надію, що ще не останнього — то ним є Кир Йосиф II, (Сліпий); 2. Коли вживається в німецькому фон Войнаровський, то треба послідовно вживати й фон Ортинський; 3. українську католицьку церкву в Києві збудовано (збудував її інж. Ст. Гринюк) не заходом о. Цегельського, тільки заходами католицького пароха Києва о. Щепанюка (ст. 125); 4. підпис під клішею (ст. 143) „бішоф фон Лемберг“ Н. Будка кожний може розуміти, що генер. вікарій, тит. єпископ патарський Н. Будка, не приїхав зі Львова, тільки був львівським єпископом; 5. на стор. 75 подано, що о. Горникевич був парохом Відня, а тимчасом він не тільки під час видання цієї книжки був парохом Відня, але й досі є; 6. львівська політехніка (ст. 217) 1941 р. не була осідком НКВД, бо львівське (для Львова й околиці) НКВД містилося при вул. Зелений, а головне (центральне) управління на розі вулиць Кадецької і Пелчинської; 7. невідомо з якої речі автор обговорює заслуги митр. Андрея для українського мистецтва аж після розділу про його смерть і похорон, хоч ця сторінка діяльності Кир Андрея дуже тісно зв'язана з унійною акцією; 8. коли згадується про предків Кир Андрея, митрополитів і єпископів, то варто було згадати і про дуже цікаву постать Атанасія Шептицького, єпископа луцько-острозького (1687), на якого престіл Кир Андрей назначив (єпископа Й. Боцяна й) о. Яремка, про якого немає зовсім згадки. А вже конечно треба було згадати про двох латинських єпископів Шептицьких, Єроніма й Мартина, бо хоч у XVIII ст. родина Шептицьких почала частинно польщитись, український дух у неї не погас.

Та всі ці недоліки не зменшують вартості праці д-ра Прокопчука, який уперше, в цю пору, дав багату монографію про Слугу Божого Митрополита Андрея, фрагмент нашої церковно-суспільної історії.

Гр. Лужницький

Олексій Дей, Іван Франко і народна творчість. Державне видавництво художньої літератури, Київ 1955, 8°, ст. 298.

Названа книжка — це зразок фальшування Івана Франка, фальшування його поглядів, його дослідів і всієї його праці

в етнографічній діяльності. Автор поділив свою працю на дві частини: 1. І. Франко — дослідник народнопоетичної творчості і 2. Фольклор в художній творчості І. Франка. В обидвох цих частинах автор узяв за вихідну точку ультра-москвофільський підхід, і намагається доказати, що без москалів, як Белінський, Добролюбов, Герцен, Чернишевський та інші, не тільки Франко не був би знавцем фольклору, але просто не існував би. Погляди Франка „розвивались, очевидно, під ідейним впливом московських демократів і під впливом Маркса й Енгельса“... (ст. 5). Але й тут авторові виринає цитат Франка „я був соціалістом по симпатії, як мужик“ (ст. 5), а це недвозначно говорить, що Франко ідеологічно цілковито соціалістом не був. Симпатизувати з якоюсь ідеологією, а бути ідеологом даного напрямку — це, як відомо, велика різниця, а надто коли йде про симпатії з уваги на походження!

Але для „Алексея Ивановича Дея“ це не має ніякого значення. Франко навіть як пише листи, то пише (до Гнатюка) „майже словами Пушкіна“ (ст. 9) а вірші по-некрасовському“ (ст. 169). А редагуючи „Житте і Слово“, він у першу чергу мав на думці „познайомити українського читача з епосом великого російського народу“ (ст. 42). Автор взагалі відкриває несамовиті речі: „ідеолог українського буржуазного націоналізму М. Грушевський, загарабавши в свої руки всі видання в „Укр.-руський Спілці“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ і „Літературно-Науковий Вістник“, безсоромно експлуатував І. Франка і навмисне перешкоджав його успішній науковій праці, бо бачив у ньому свого ідейного ворога“... (ст. 53). І це все діялось тоді, коли в „академіків Російської Академії Наук“ (можна було завважити) „глибоку пошану кращих російських вчених до Франка“ (ст. 54).

Даремно було б думати, що Франко „звернувся до народної творчості з ідеалістичних позицій“, бо це взагалі неможливе. А неможливе тому, „що ніякого національного духа“ не існує й існувати не може“. Це ствердив і найкращий знавець етнографії „великий учитель людства“ Й. В. Сталін, для Олексія Дея найвищий науковий авторитет, дарма, що Хрущов цей авторитет уневажнив.

Для деяких українських „учених“ в УРСР Сталін і далі залишився „великим учителем“.

Л. Нигрицький

Меланія Кравців, Дорога, роман. В-во „Гомін України“, Торонто, 1955, 8°, 244 стор.

Серед прозових творів еміграційної літератури останніх років появилася повість, якої не можна поминути мовчанкою. Заслуговує вона на увагу як своєю тематикою так і поставленою в ній проблематикою. Це повість М. Кравців „Дорога“, в якій порушена майже неторкнена дотепер у нашій літературі тема з націоналістичного руху на західних землях за польської окупації. Тема дуже цікава, але й менше небезпечна. Небезпечна вона тим, що мало досвідченого або не-об'єктивного письменника вона легко може завести в тенденційність і в публіцистику.

Коли бути справедливим, то не можна не зауважити, що певної тенденційності авторці таки не вдалося уникнути, але та тенденційність виявилася в повісті радше в підкреслюванні позитивних рис ніж негативних. Авторка більше була схильна певні позитивні явища, факти, події, й особи ідеалізувати, аніж негативні притемнювати, як це не раз у творах трапляється. Тому негативні персонажі в „Дорозі“ не такі негативні і темні як нпр. у „Хрещатому ярі“ Д. Гуменної. Це доказ, що авторці „Дороги“ залежало не на виявленні свого негативного настановлення до протинаціоналістичних явищ і сил (як авторці „Хрещатого Яру“ до націоналістичних), тільки на змалюванні того процесу, що відбувався в житті західних українців під впливом націоналістичної ідеології, яку проголошувало молоде повоєнне покоління. Чи і наскільки цей процес авторка показала історично вірно, не будемо говорити, бо це не має значення, але що показала його живо й переконливо, це факт незаперечний, дарма що з деякими рисами можна й не погоджуватися, а деякі явища вважати натягнутими і не зовсім типовими. Та ці недотягнення чи перетягнення треба поставити на рахунок замало літературного досвіду авторки, яка не опановувала як слід цілості твореного образу, заглиблюючись більше в деталі. Навіть

досвідчені письменники не завжди перемагають ці труднощі і не завжди спроможні побачити свої твори з певної віддалі, з перспективи.

Можна також сперечатись і за деякі деталі в образах окремих постатей, можна мати певні застереження до окремих постатей та до їх окремих рис, не завжди психологічно виправданих, тому, що авторка не все до кінця передумала і перетравила — але в загальному треба ствердити, що авторка виявила велику дбайливість і серйозність в опрацюванні своєї теми і старалася надати йому якнайбільшої природности і переконливості. Це тимбільше варто підкреслити, що авторка — письменниця не професійна, для якої творчість є konieczністю і другим головним, побіч прожиткового, зайняттям. В літературі вона виступила зовсім недавно, здається, аж на еміграції, і література не є її другим фахом, як у багатьох „налогових“ письменників, тільки побічним або принагідним; та все таки вона виявила в повісті багато хисту і ще більше, може, мистецького вичуття, де не доставало досвіду. Цим браком потрібного літературного досвіду треба пояснювати і ту сировинність, яка залишилася в обрізці матеріялу, що вимагав не тільки глибокого вичуття, але й майстерности. Ця сировинність, щоправда, виявляється тільки в аналізі і на перший погляд, може, й не дуже помітна, а надто, що авторка свою тему, напевно, глибоко переживала, в наслідок чого читач легко відчуває її щирість і безпосередність. Повість ця є виявом справжніх авторчинних почувань, думок і поглядів, а може й виявом деяких її безпосередніх реальних переживань в певному часі і місці. Є таки чимало даних думати, що авторка багато дечого подібного сама переживала в реальному життю, тому і вибрана тема близька її душі і світогляді.

Ця щирість і безпосередність у повісті, як зрештою в усякому мистецькому творі, незвичайно цінна, бо без справжнього переживання (розуміється, мистецького, не реального) не має справжнього мистецтва. Своєю тематикою може ця повість одним подібатися, іншим ні, але хто її читатиме, той напевно буде її широко переживати. Вона бо виходить з душі і мусить входити в душу. Недаром

бо кажуть, що література є помостом між людськими душами. Це відноситься до всякого мистецтва, але література є найміцнішим засобом сполуки людських душ. Тому її й використовують для всяких цілей. А щоб вона тим цілям служила, письменникам ставлять вимоги, й жадання, та побажання і... не досягають нічого, бо література на замовлення — не виходить з душі письменника і не має тієї сили впливу на душу читача, що література незамовлена і безпосередна. Повість М. Кравців ту силу має, бо вона з'явилася як вияв, оформлення того, що жило в авторчиній душі. І якби той зміст був оформлений з більшим мистецьким досвідом, повість мала б більшу силу і значення.

Авторка порушила в повісті чимало різних питань, але не на всі дала задовільну відповідь. Головне питання, яке авторка поставила, розв'язане не зовсім ясно — коли дивитися на нього збоку ідеології, яку авторка тут заступає чи визнає. Це питання особистого щастя і загального добра. Героїня цієї повісті під тим оглядом невиразна. Її одне не пускає і друге потягає, тому й б'ється вона весь час між двома можливостями. Де їй „недописує“ особисте щастя, там вона шукає заспокоєння в праці для добра інших, але стати виразно й рішуче на один або другий бік вона не спромоглася. В рішальних хвилинах вона стає безрадна. Перед приходом большевиків вона не може рішитись — зберігати власне життя в еміграції, чи залишитись дома. І коли її рідні покидають рідну землю, вона лишається, але з чисто особистих (родинних) спонук. І до Повстанської Армії потрапляє зовсім не з власної волі.

Можливо, що ця ідеологічна невиразність Осоцької, як літературної постаті, робить її більш природною і переконливою і тим самим рятує її перед схематизмом, на який вона була б, або могла б бути наражена, коли б авторка схотіла була зробити з неї зразок революціонерки, та все таки в такій формі, в якій ця постать показана, авторка не дає розв'язки головного питання повісті.

Також відкритими залишає авторка інші питання. Коли в розмові Осоцької з Богданом на тему любови, Марія виразно ставить свою любов до дитини вище від

догодження „потребі жіночого серця“ то в іншому випадку твердження Богдана, що треба жити сьогоднішнім днем і брати від життя те, що воно тепер дає і може дати (ст. 180), Марія не заперечує. З цього виходило б, що вона визнає певну гедоністичну засаду, ідеалістичному світоглядові (і націоналістичній ідеології) чужо і ворожо. Дивно, що такий погляд виголошує власне активний і визначний націоналіст-революціонер. Не в тому справа, що він прагне любови, і не в тому, що він, може, в практиці і не погорджує такою чи іншою нагодою для особистої приємності; йде тільки про те, що націоналіст-революціонер такої засади не міг би проголошувати і визнавати, бо вона заперечує його світогляд і його самого як революціонера. Та це, мабуть, авторчин недогляд, а не елемент світогляду.

Враховуючи всі згадані і незгадані тут недоліки, повість у своїй цілості має свою вартість, і її треба зарахувати до категорії поважніших і кращих творів нашого часу. З уваги ж на свою тему, вона збагачує нашу літературу.

Б. Романенчук

Ярослав Курдидик, Етюди, мініатюри.
В-во „Наша Слава“, Торонто, 1955, 8*,
(+ 3) ст.

Приємно взяти в руки дбайливо видану й мистецьки оформлену книжку. бо вона говорить про смак і культуру авторів і видавців. Культурно видана книжка вже своїм зовнішнім виглядом заохочує покупця купити її, а читача прочитати. На жаль, не всі наші видавці дбають про зовнішній вигляд книжки, як графічний так і мистецький, і деякі випускають її так недбало й неохайно, що просто соромно стає за нашу видавничу культуру. На щастя таких видавців небагато, але тимбільше кидаються ввічі їх неохайні видання. Про це зрештою буде ще окрема мова, а тимчасом привидимося, чи зміст цієї дбайливо виданої збірки Курдидикових „мініатюр“ гармонізує із зовнішнім оформленням. Вже по прочитанні кількох сторінок можна сказати, що в певному розумінні так. А саме в тому розумінні, що автор любить не тільки в зовнішньому вигляді книжки, але й у зовнішньому вигляді своїх творів,

тобто він любить зовнішню форму, певною комбінацією слів, пов'язаних у речення, але речення цілковито абстрактні, безобразові і беззмістовні. Курдидик захоплюється такими порівняннями й метафорами, які не створюють ніяких образів, нічого не викликають в душі читача і спливають по поверхні уяви, як вода по гладенькій похилій площі. Вони не доходять до душі, ані не розбуджують уяви, бо вони є зіпком слів без змісту. І авторові, мабуть, здається, що він сказав щось нове, цікаве, незвичайне, а тимчасом він тільки поставив поруч себе слова, які створюють порівняння тільки самим своїм звучанням. Ті слова, складені в речення, мають символізувати авторові думки та образи, але вони не символізують нічого окрім авторової вигадливості і бажання задивувати незвичайними фігурами. От для прикладу кілька речень із окремих „мініатюр“:

„Хтось торкнув мене у плече, оглядаюсь — це сонце. Сліпнеть і червоними кружалами підплигує аж під хмари, що мавзолеями поставали.

Я сміюся у блакитний простір і кажу:
— Знаєш що, старий бродяго, шкода, що ти так далеко. Ось ми сіли б з тобою на барвистій сіножаті і під музику метеликів та птахів випили б по чарці липня.“

Від біди можна здогадатися, що автор хотів цим сказати, але що це не поезія й не мистецтво, це ясне. Образи тут цілковито абстрактні й несхопі, а властиво їх узагалі нема. Коли поезію треба відчувати, то тут не відчуваємо нічого, а коли її хочемо розуміти, то тут нема чого розуміти. Ось ще кілька прикладів:

„Я вийшов надвір, до мене підбігла пузата вологість“, „Із-за гір, з затисненими п'ястками, виходить молодий весняний день“, „Над вечір сонце, закривши руки в кишені, ходить по горах, покурює цигарку і виглядає як пройдисвіт.“

Чому вологість пузата важко збагнути, адже вона так само добре може бути „носата“, або „гандрабата“ і нічого від того не зміниться. Чому молодий весняний день виходить із затисненими п'ястками а не колінами чи зубами, або з „перекривленою пикою“, коли це все одно — як для читача так і для того весняного дня. Невідомо також чому сонце закурило цигарку, а не напр. турецьку файку на довгому цибуху, чому воно і

навіщо заклало в кишені руки, а не напр., ноги, чому воно виглядає як пройдисвіт, а не як напр. поет, або американський ковбой, чи якась інша людська постать, якої сонце ніяк не може нагадувати. Все це фрази, які нічого не дають і нічого не говорять.

Правда, несправедливо було б не відзначити і протилежне. Є в автора і цілком вдатні порівняння й метафори, досить цікаві і не раз навіть оригінальні. Для рівноваги випишемо кілька:

„Клаптями білого подертого паперу лежить по заглибинах сніг“. „Крізь голе віття дубів дивиться сонце примруженими очима“. „Вогкий вітер бавиться сухим торічним листям, перетасовує його як карти перед новою грою“. „Земля відкрила чорні груди і, вигріваючи їх до сонця, важко дихає, немов утомлена людина“. „Опівдні сонце стає на порозі моєї хати і з великої коновки хлюпає горяч. А наніч залазить між скелі і куняє там до ранку, як стомлений довгим льотом птах“. „Летить згряя ворон і з криком топиться у балці“. За нею женеться вихор, а за вихором — руда тічка посохлого листя“.

Таких удатних, і цікавіших метафор та порівнянь в автора є більше, але й тут автор не може позбутися свого нахилу до вигадливості й викрутасів, тому часто непотрібним словом псує вдатний образ, а разом з тим і цілу „мініатюру“. А власне, автор і назвав збірку мініатюрами. Коли мініатюру розуміти як якесь коротеньке написання, то воно, очевидно, буде мініатюрне, але коли мініатюру трактувати як певний літературний жанр, який окрім свого коротенького розміру має ще й інші особливості, за які його і назвали мініатюрою, то ці Курдидикові твори з тим жанром не мають нічого спільного. Це в найкращому випадку „поезії в прозі“, і якби в них було більше поезії, а менше еквілібристики і фокусництва, то збірка мала б певну вартість, тим більше, що це лірика, тобто вияв авторових думок, почувань, настроїв тощо в нев'язаній мові. Та на перешкоді цьому стає авторове нерозуміння суті поезії. Колись наші футуристи любили отаку забаву словами, і Михайло Семенко написав був вірша про „Това-

риша Сонце“, але футуризм уже давно минувся і не треба його повторювати, а хто хоче бути поетом, мусить до поезії ставитися серйозно.

Б. Романенчук

Діма: Мить. Третя збірка поезій. Париж, 1955. Видання Першої Української Друкарні у Франції. Ст. 30.

Поезія Діми — світ малих почувань, малих каліберно. Тематика її — самотність, осінь, лебедина туга, тихе надвечір'я, даль голуба, небуття, що втомлюється і втихає... Не можна сказати, щоб це не міг бути поетичний матеріал, але він однобічний, типу більш споглядального, статичного. Враження таке, що почування такі, як гнів, заздрість, пристрасть, захоплення, екстаза, біль страждання — чужі для авторки, або ж — свідомо вилеміновані з кола її почуттів зацікавлень. „Мить“ для авторки — це справді коротенька хвилинка, коли то її зір і почування блукають і сповзають моментально по речах і з'явищах. Це не та мить, що різом блискавки просверлює свідомість, позарозумово відкриваючи здивованій свідомості людини її саму собі. Проте ми свідомі, що не можна і не слід накидати поетові того, що не є йому органічне і вимагати від нього проблем, до яких не тягнеться його серце. Ми можемо тільки стежити і стверджувати скільки конкретного металю, і якого роду має в собі дана поетична руда.

Поезії Діми напевно звучали б сильніше і глибше, коли б вона не трималася так уперто свого імпресіонізму. При інших поетичних засобах і іншому стилі була б і більша згущеність слова в його значенні, а так то авторка по-імпресіоністичному пурхає метеликом з квітки на квітку строфи. Українська поезія вже пересичена тим типом віршів, як і малярство, де на виставках переважає звичайно більш чи менш закінчений етюд, а не завершений малюнок. Одне, чого не можна відмовити Дімі, це широти її почувань, сповнених ніжністю і миру. Існує, безперечно, категорія людських душ, яким така поезія припадає до вподоби.

С. Г.

Бібліографія

П. Ф. учитель руханки. Підручник шведської руханки. На основі підручника Л. Н. Тернігрен зладив... В-во „Говерля“, Н. Й. 1956, м. 8°, (+ 3 + V) ст.

Загірна, Марія, Тиміш Хмельниченко. Історична повість О. Рогової. Переказала... (3-тє незмінене видання). В-во „Говерля“, Н. Й. 1956, м. 8°, 192 ст.

Вовчок, М[арко], Дев'ять братів і десята сестриця Галія. Оповідання для жіноцтва. В-во „Говерля“, Н. Й. 1956, м. 8°, 61 ст.

Крук-Мазепинець, Ю. К., Дурні діти. (Хроніка наших днів), (Друге видання). В-во Говерля, Н. Й. 1955, м. 8°, 144 ст.

Історія України для дітей. (2-е незмінене видання). Україна в неволі. Ілюстрації Михайла Фартуха. В-во „Говерля“, Н. Й. 1956, 16°, 96 ст.

Опільський, Юліян, Вовчулака, оповідання з X віку. Друге незмінене видання. Вид. „Говерля“ 1956, 16°, 120 ст.

Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, зошит 4. В-во „Молоде Життя“, Мюнхен 1956, 8°, 241—320 ст. ст.

Ліра-Сурма, великий збірник українських пісень. В-во „Сурма“, Н. Й., 1956, 8°.

Нові дні, універсальний ілюстрований місячник, Р. V. VII, 1956, вересень, ч. 80, жовтень, ч. 81.

Мацелюх, Євген, Тернистий шлях, 2-е доповнене видання. Повість з переслідування Церкви в Мексику. В-во „Говерля“, Н. Й. 1956, м. 8°, 87 + 8 ст. ілюстрацій.

Визвольний шлях, суспільно-політичний і науково-літературний місячник, Видає „Укр. Вид. Спілка“ в Лондоні, 8°, 1956, вересень, кн. 9/33 (107) 977—1096 ст., жовтень, кн. 10/34 (108), 1097—1216 стор.

Романенчук, Богдан, Українська читанка для II року навчання української мови. Вид. Шкільна Рада УККА, Нью Йорк-Філадельфія, 1956, 8°, 120 ст. Ціна 1.50.

Романенчук, Богдан, Українська читанка для IV року навчання української мови. Вид. Шкільна Рада УККА, 1956, 8°, 152 ст. Ціна 1.75.

Жарський, Едвард, д-р, Руханка, гри-забави. Нарис програми фізичного виховання. Вид. Шкільної Ради УККА, Нью Йорк 1956, 8°, 80 ст.

Мак, О[льга], Чудасій, повість. В-во „Гомін України“, Торонто, 8°, 213 ст.

Записки НТШ, Том CLXIV. Праці Історично-Філософської Секції. Відбитка із Записок ЧСВВ (т. II. зош. 1—2), Рим — Париж — Мюнхен, 8°, 75 (+5) ст.

Артюшенко, Юрій: 3 державно-провідною ідеєю славного минулого до великого майбутнього. Вид. І. Укр. Друк. у Франції, Париж 1956, 16°, 32 ст.

Найкращий літературний твір, що появився цього року, „ДАЛЕКИЙ СВІТ“ Галини Журби, знайшов лункий відгук, як серед читачів, так і в критиці. Ось деякі голоси про цю книжку:

„Не будемо далекі від правди, коли скажемо, що ця „автобіографічна розповідь“... належить до найкращих літературних творів, які появилися в останніх роках.“

Гр. Луницький (Київ, 1956, ч. 2)

„Книжку читаєш з великим зацікавленням від самого початку. І це зацікавлення все зростає, аж до кінця... Читача підкупляє також незвичайна щирість авторки...“

Е. Онацький (Свобода, 1956, ч. 70)

„Далекий світ“ — це друга на еміграції книжка (перша „Старий боярин“ Осьмачки), яку ми читали не знічев'я, не з обов'язку, а почувавши місцецьку насолоду. Читаєш — наче п'єш добре старожитнє вино.“ А. Юрчняк (Свобода, 1956, ч. 151)

Книжка коштує 4 дол. в полотняній оправі і 3 дол. в картонній. Випустити можна від авторки, переславши відповідну суму: H. Shurba, 1915 N. 7th St. Phila., 22, Pa.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ:

ВИ МОЖЕТЕ ЗРОБИТИ ДЕШЕВИЙ, АЛЕ ВАРТІСНИЙ ПОДАРУНОК на іменини, уродини, чи з іншої нагоди, Вашим рідним і близьким, чи знайомим ОДНОРІЧНОЮ ПЕРЕДПЛАТОЮ „КИЄВА“ — 3.60. Цим напевно зробите приємність Вашим близьким, а нам таким чином придбаєте передплатника і підтримуєте журнал.

ФУНДУЙТЕ ТЕЖ „КИЇВ“ для різних університетських та публічних бібліотек і книгозбірень, з яких користають українці, в Америці, Канаді, Європі та в інших країнах.

Поширюйте „КИЇВ“ при кожній нагоді.

В в-ві „Київ“ можна замовляти

ВИДАННЯ НТШ і УВАН:

П. ЗАЙЦЕВ — Життя Т. Шевченка	\$5.50
Б. ЛЕПКИЙ — Мазепа	\$3.00
Є. МАЛАНЮК — Поезії	\$3.50
Т. ОСЬМАЧКА — Із-під світу	\$3.50
Збірка українських новель	\$3.50
Обірвані струни (антологія української поезії)	\$3.50
Є. ЧИКАЛЕНКО — Спогади	\$3.50
Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ — Історія української літератури	\$6.25
І. ФРАНКО — Вибір із творів	\$3.50
С. ПЕТЛЮРА — Статті, листи, матеріали	\$3.50
Всі в твердій оправі.	

ІНШІ ВИДАННЯ:

АНДРУСИШИН і КРЕТ — Повний українсько-англійський словник	\$12.50
М. ЗЕРОВ — Соннетаріом, поезії	\$1.50
Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ — Смерть, повість	\$1.20
Є. СТІХА — Пародези (в твердій оправі)	\$3.00
о. І. НАГАЄВСЬКИЙ — Кирило-Методіївське християнство	\$2.00
о. І. НАГАЄВСЬКИЙ — Рим і Візантія	\$2.50
Українські Січові Стрільці (альбом)	\$9.75
Ю. ТИС — Рейд у невідоме, повість для молоді	\$1.80
Т. ШЕВЧЕНКО — Кобзар у 4-ох томах	\$25.00
Енциклопедія Українознавства — I, II, III томи, в полотні	\$48.00

НАШІ ВЛАСНІ ВИДАННЯ:

Слово о полку Ігореві	\$13.00
„Львів“ — літературно-мистецький збірник	\$9.00
Д. ЯРОСЛАВСЬКА — Поміж берегами, повість (в тв. опр.)	\$3.00
В. МАРСЬКА — Буря над Львовом, повість	\$2.20
Л. ОЛЕНКО — Зелені дні, повість	\$1.20
Б. ПОЛЯНИЧ — Генерал W, повість	\$2.50
Р. ГАГГАРД — Дочка Монтезуми, повість	\$3.00
Б. А.-ДАВИДОВИЧ — Землею українською (в тв. опр.)	\$1.70

Хто замовить усі наші видання, одержить 20—25% знижки.

Замовляючи, висилайте відразу гроші — всі або частину.

Замовлення слати на адресу:

KYIW, 838 N. 7th St., Philadelphia 23, Pa. — Tel. WA 2-1699

**ХТО ЦІКАВИТЬСЯ ЛІТЕРАТУРОЮ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВОМ,
хай придбає собі цікаву книжку А. ЮРИНЯКА**

Літературний твір і його автор

Це збірка есеїв на літературні теми, написана фахово, але легко й доступно для кожного читача.

Ціна цієї книжки (290 стор.) в полотняній оправі \$2.75, а в звичайній \$2.25.